

№ 10. 12. 2024. 12. 03. *[Signature]*

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Глухівський національний педагогічний університет
імені Олександра Довженка

Кафедра теорії і методики початкової освіти

МАГІСТЕРСЬКА РОБОТА

Тема: ФЕНОЛОГІЧНІ СПОСТЕРЕЖЕННЯ
ЯК МЕТОД ПІЗНАННЯ НАВКОЛИШНЬОГО СВІТУ
МОЛОДШИМИ ШКОЛЯРАМИ

Виконала:

Кудрявець Наталія Сергіївна
(прізвище, ім'я, по батькові)
013 Початкова освіта
(спеціальність)

Науковий керівник:

канд. пед. наук, доцент
(вчений ступінь, вчене звання, посада)
Мозуль І. В.
(ініціали, прізвище)

Консультант

(вчений ступінь, вчене звання, посада)
(ініціали, прізвище)

Допущено до захисту

02. 12. 2024 р.

Завідувач кафедри

[Signature] Т. Ф. Зенченко
(підпис) (ініціали, прізвище)

Дата захисту: «7» листопада 2024 р.

Оцінка 90 А

Підписи членів комісії:
[Signature] Мешкова О. С.
[Signature] (Собоє В. О.)
[Signature] (Генесименко Т. І.)

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ОРГАНІЗАЦІЇ ФЕНОЛОГІЧНИХ СПОСТЕРЕЖЕНЬ ЯК МЕТОДУ ПІЗНАННЯ НАВКОЛИШНЬОГО СВІТУ МОЛОДШИМИ ШКОЛЯРАМИ	
1.1. Сутність поняття «спостереження» та його різновиди.....	10
1.2. Фенологічні спостереження як метод пізнання навколишнього світу молодшими школярами.....	21
1.3. Особливості організації фенологічних спостережень в початковій школі на уроках природничої освітньої галузі.....	34
Висновки до першого розділу	46
РОЗДІЛ 2. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ РОЗВИТКУ ФЕНОЛОГІЧНИХ СПОСТЕРЕЖЕНЬ У МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ	
2.1. Організація та хід проведення констатувального етапу педагогічного експерименту.....	49
2.2. Методика організації та проведення фенологічних спостережень з учнями початкової школи	59
2.3. Аналіз результатів дослідно-експериментальної роботи.....	74
Висновки до другого розділу	80
ВИСНОВКИ	83
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	88
ДОДАТКИ	95

ВСТУП

Характерною тенденцією реформування сучасної освіти в Україні є її спрямованість на підвищення якості освіти, орієнтацію всебічного розвитку особистості та підвищення рівня її освіченості. Важливою складовою загальної освіти кожної особистості є її природнича освіта. У концепції загальної середньої освіти зазначено, що у її зміст слід закласти систему природничих знань, як «необхідну для адекватного світосприйняття й уявлення про сучасну природничо-наукову картину світу, опанування науковим стилем мислення, усвідомлення способів діяльності й ціннісних орієнтацій, що дають змогу безпечно жити у високотехнологічному суспільстві та цивілізовано взаємодіяти з природним середовищем» [14].

На сьогоднішній день вивчення природознавчої освітньої галузі в початкових класах не обмежується формуванням у дітей уявлень про природу та її компоненти. Зміст предмета «Я досліджую світ» складає система взаємопов'язаних понять, засвоєння учнями кожного з яких потребує спеціальної методичної підготовки вчителя. Уроки «Я досліджую світ» покликані виховувати в школярів повагу до праці, людей праці, формувати в них певні трудові вміння й навички.

Пізнання навколишнього світу розпочинається з накопичення чуттєвого досвіду, фактичного матеріалу, який осмислюється з метою засвоєння системи знань. Відсутність запасу конкретно-образних уявлень у молодших школярів призводить до формального засвоєння знань. Дітям важко уявити предмет або явище, якщо вони не бачили цих об'єктів або їх зображень.

Ознайомлення із природою під час спеціально організованого навчального процесу приносить позитивні результати в розвитку сприйняття, мислення й мови кожної дитини. Інтерес дітей до природи потрібно використовувати таким чином, щоб спрямовувати їхню увагу й цікавість на найголовніше, характерне, найважливіше з того, що їх оточує, навчити їх прийомам спостережливості, колекціонуванню й оформленню зібраного матеріалу.

В освітньому відношенні дуже важливе значення має конкретність уявлень учнів про природу, що складається на основі чуттєвих сприймань, відчуття учнями тіл і явищ навколишньої природи. Тільки на основі конкретних уявлень про природу діти зможуть під керівництвом учителя правильно узагальнити, систематизувати одержані ними знання про окремі об'єкти та явища природи, усвідомити найпростіші зв'язки між ними в природі.

Одним із методів забезпечення наочно-чуттєвої основи засвоєння є спостереження.

Спостереження – це цілеспрямоване, планомірне сприймання об'єктів навколишньої дійсності, яке призводить до формування уміння спостерігати, підпорядковане конкретним визначеним цілям й вимагає вольових зусиль [22]. У процесі спостережень учні розглядають предмети та явища природи, виділяють їх істотні й неістотні ознаки, встановлюють залежність між ними тощо. Завдяки цьому, в них формуються чіткі уявлення про навколишній світ.

В основі вивчення матеріалу природничої освітньої галузі мають бути безпосередні спостереження школярів. Основними видами спостережень з природничої освітньої галузі в початкових класах є щоденні спостереження за живою й неживою природою (погода сьогодні, стан ґрунту, водоймищ тощо), сезонними змінами в рослинному й тваринному світі, сезонною працею людей та її зміни за порами року.

Спостережлива дитина бачить, чує та помічає все нове й цікаве, що торкається її зору та слуху: рослини, що зацвітають навесні, політ перших метеликів, приліт шпаків тощо. Учень, в якого не розвинена спостережливість, проходить повз ці явища, не помічаючи їх. Через це розвиток в учнів спостережливості, уваги до навколишньої природи має велике значення.

Відомий педагог К. Д. Ушинський зазначав, що основа розуміння суто людської мови полягає в правильному логічному мисленні, а правильна логіка мислення виникає на основі правильних і точних спостережень [67, с.105]. Саме тому з перших днів навчання дитини в школі вчитель повинен організувати систематичні, цілеспрямовані спостереження за погодою, сезонними змінами в рослинному, тваринному світі та в праці людей.

Завдяки спостереженням діти переконуються в єдності та різноманітності природи, навколишнього світу. Під час спостережень вони встановлюють зв'язки, а в окремих випадках – взаємозалежності й взаємозв'язки між різними тілами та явищами природи.

Спілкування з природою дає можливість учням побачити об'єкти та явища у взаємозв'язку, сприяє формуванню наукового світогляду, розширенню кругозору, виховує естетичні почуття, спонукає до самостійного спілкування з природою й навколишнім світом. Діти починають розуміти, яке значення людей, рослин, тварин, грибів у природі, яку вони приносять користь і бережливо ставляться до навколишньої природи.

Спостереження як один із основних методів вивчення природи описане в працях Н. Бібік, А. Дістервега, О. Киричука, Й. Песталоцці, Ж.-Ж. Руссо, О. Савченко, В. Семиченко, Т. Титаренко, К. Ушинського та інших відомих педагогів-методистів.

Основи розвитку спостережливості в молодших школярів розглядалися у дослідженнях С. Геращенко, І. Іванютенко, І. Кореневої, П. Сікорського, О. Скрипниченка, В. Сухомлинського, І. Сухопарі, О. Третяк, В. Ярешко та інших вчених.

У своїх дослідженнях Т. Байбара, Н. Брижак, Л. Василюк, О. Дусавицький, С. Пасічник, Н. Побірченко, С. Чуприна, Н. Яришева та ін. розглядали можливості екскурсій у формуванні спостережливості школярів.

Багато психологів і педагогів досліджували проблеми методики організації спостережень та розвитку в учнів молодшого шкільного віку спостережливості. У своїх наукових працях Т. Байбара, О. Біда, І. Грущинська, Н. Побірченко, Т. Титаренко, Н. Юдіна, І. Бех, О. Кіричук та ін. наголошували, що успішне оволодіння учнями природничими знаннями значною мірою залежить від рівня опанування ними умінь і навичок спостерігати за змінами в живій і неживій природі.

Про значення такого виду діяльності, як сезонні спостереження, що впливають на розвиток розумових здібностей дитини, писали відомі педагоги, зокрема Є. Геращенко, О. Григор'єва, І. Грущинська, Т. Іщук, Ю. Лимар,

Н. Мазуренок, К. Ушинський, Л. Фесюкова та ін. Так, К. Д. Ушинський звертав увагу на природу як фактор виховання дітей з раннього віку й вважав, що навчання повинне здійснюватися на основі вражень, які дитина здобуває безпосередньо з навколишнього світу.

Дослідження педагогів і психологів виявили, що цілеспрямовані спостереження сприяють розвиткові пізнавальних здібностей (спостережливості, допитливості, самостійності), нагромадженню чуттєвого досвіду та його осмисленню, виключають можливість утворення формальних знань. Використання порівнянь підвищує інтерес і розвиває таку якість особливості як спостережливість, забезпечує більш активне, міцне й свідоме засвоєння знань [8].

Під час вивчення інтегрованого курсу «Я досліджую світ» особлива роль відводиться спостереженням учнів, які набувають якісно нових ознак і включають елементи наукових досліджень, пошукової та проектної діяльності. Спостереження та власні дослідження відіграють важливе значення для емоційного й естетичного сприйняття природи молодшими школярами.

Особливу увагу слід приділити фенологічним спостереженням, яким відводиться провідне місце в навчальному й виховному процесі з природничої освітньої галузі. Сезонні явища природи вивчає наука фенологія. Вона реєструє й визначає різні періодичні явища, які відбуваються в живій і неживій природі, пов'язані зі змінами пір року. Спостерігаються ознаки весни, літа, осені, зими, випадання першого снігу, пробудження рослин, початок цвітіння, дозрівання плодів і ягід, приліт і відліт птахів тощо.

Спостереження за рослинами називають фітофенологічними, а спостереження за тваринами – зоофенологічними.

Фенологічні спостереження – це такі дослідження, які зазвичай передбачають аналіз спостережень явищ природи, які пов'язані з періодичними (сезонними) змінами кліматичних умов протягом всього року.

Сучасні педагоги й методисти Є. М. Геращенко, Л. В. Горобець, А. С. Дерев'яно, Ю. М. Лимар, Л. В. Лукіянчук, Я. М. Макаренко, Л. П. Міронець, Н. І. Пшеничний, В. Серебряков, Л. А. Співак та ін. в своїх

працях розкривають методику організації фенологічних спостережень під час навчання; обґрунтовують вимоги, яким повинна відповідати ділянка для спостережень і вимоги, які висувуються до об'єктів спостережень; наголошують, що фенологічні спостереження за навколишнім світом формують стійкий інтерес до природи, розвивають у дітей пам'ять, уяву.

Таким чином, актуальність впровадження методу спостереження в освітній процес зумовило вибір теми нашого дослідження: **«Фенологічні спостереження як метод пізнання навколишнього світу молодшими школярами»**.

Мета дослідження: теоретично обґрунтувати та експериментально перевірити ефективність використання фенологічних спостережень як методу пізнання навколишнього світу молодшими школярами.

Завдання дослідження:

1. здійснити аналіз психолого-педагогічної та методичної літератури з проблеми дослідження в практиці роботи початкової школи;
2. охарактеризувати вікові особливості процесу спостереження в учнів початкової школи;
3. розкрити особливості проведення фенологічних спостережень в початковій школі;
4. описати методику організації та проведення фенологічних спостережень з учнями початкової школи;
5. проаналізувати результати експериментального дослідження.

Об'єкт дослідження: процес пізнання навколишнього світу молодшими школярами.

Предмет дослідження: фенологічні спостереження як метод пізнання навколишнього світу учнями початкової школи.

Методи дослідження:

теоретичні: аналіз психолого-педагогічної й методичної літератури щодо питання розвитку спостереження учнів початкової школи, узагальнення та систематизація наукових даних, синтез;

емпіричні: анкетування, спостереження, порівняння, педагогічний експеримент (констатувальний, формувальний і контрольний); методи математичної статистики, узагальнення даних.

Наукова новизна: вивчений та представлений матеріал дослідження дозволяє об'єктивно та повною мірою вивчити такий напрям у педагогіці, як розвиток спостережливості у молодших школярів.

Практична значимість: матеріали дослідження можуть бути використані під час написання наукових і пошукових праць з даної проблематики, в процесі підготовки до занять з педагогіки та методики викладання природничої освітньої галузі. Вони становлять підґрунтя для подальших педагогічних досліджень з цієї проблематики.

Апробація. Основні положення і результати магістерського дослідження апробовано і представлено у формі доповідей і виступів на *Міжнародних, Всеукраїнських і регіональних конференціях і семінарах*, що підтверджують сертифікати про участь:

Глухівські читання – 2023. XIII міжнародна науково-практичної інтернет-конференція "Актуальні питання суспільних та гуманітарних наук" (Глухівський НПУ ім. О. Довженка, 6-8 грудня 2023 року);

X Міжнародна науково-практична інтернет-конференція «Інноваційний розвиток вищої освіти: глобальний європейський та національний виміри змін» (Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка, 26 квітня 2024 року);

Всеукраїнський науково-методичний семінар "Компетентнісний підхід в освіті: теорія і практика" (Глухівський НПУ ім. О. Довженка, м. Глухів, 16 листопада 2023 року);

II Всеукраїнська науково-практична інтернет-конференція «Розвиток гнучких умінь (soft skills) у процесі освітньої діяльності: теорія і практика», Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка, Глухів, 22 лютого 2024 року;

II Всеукраїнська науково-практична конференція «Початкова освіта в парадигмі Нової української школи: виклики часу», Глухівський національний

педагогічний університет імені Олександра Довженка, Глухів, 25 квітня 2024 року; Звітна науково-практична конференція «Наука та освіта в умовах війни», Глухівський НПУ ім. О. Довженка, Глухів, 23-24 травня 2024 року;

II Всеукраїнський науково-методичний семінар «Компетентнісний підхід в освіті: теорія і практика» (м. Глухів, 14 листопада 2024 року).

Опубліковано тези у наступних збірниках наукових заходів:

Компетентнісний підхід в освіті: теорія і практика: збірник матеріалів Всеукраїнського науково-методичного семінару (16 листопада 2023 року, м. Глухів) / за заг. ред. Ольги Вишник. Глухів, 2023. 241 с.

Глухівські читання - 2023. Актуальні питання суспільних та гуманітарних наук : Збірник матеріалів XIII міжнародної науково-практичної інтернет-конференції / За заг. ред. А.С. Полякова. Глухів, 2023. 501 с. URL : <http://gnpu.edu.ua/index.php/ua/nauka/podii-ta-oholoshennia>.

Початкова освіта в парадигмі Нової української школи : виклики часу : збірник матеріалів II Всеукраїнської науково-практичної конференції (25 квітня 2024 року, м. Глухів) / за заг. ред. Ольги Вишник. Глухів, 2024. 161 с.

Звітна науково-практична конференція «Наука та освіта в умовах війни», Глухівський НПУ ім. О. Довженка, Глухів, 23-24 травня 2024 року. 628 с.

Наукова колекція ННІ ГНПУ ім. О. Довженка: збірник наукових праць здобувачів вищої освіти та науково-педагогічних працівників (за матеріалами II Всеукраїнського науково-методичного семінару «Компетентнісний підхід в освіті: теорія і практика», м. Глухів, 14 листопада 2024 року). Випуск 2. Част. 1-3. Глухів, 2024. Ч. 1, 184 с.

Структура роботи. Робота складається зі вступу, двох розділів, висновків до розділів, загальних висновків, списку використаних джерел і додатків.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ОРГАНІЗАЦІЇ ФЕНОЛОГІЧНИХ СПОСТЕРЕЖЕНЬ ЯК МЕТОДУ ПІЗНАННЯ НАВКОЛИШНЬОГО СВІТУ МОЛОДШИМИ ШКОЛЯРАМИ

1.1. Сутність поняття «спостереження» та його особливості

Осягнення довкілля починається з нагромадження чуттєвого досвіду, реального матеріалу, який усвідомлюється з метою оволодіння системи знань, яка є адекватною навколишньому середовищу з його залежностями й зв'язками.

З'ясовано, що осягнення навколишнього світу розпочинається зі сприймання, де спостереження є його розвиненою формою. На думку дослідників (І. Д. Бех, І. М. Коренева, О. Я. Савченко та ін.) спостережливість проявляється в здатності швидко визначати характерні й суттєві риси об'єктів спостереження (явищ об'єктивної дійсності, предметів, їхніх змін і зв'язків).

Т. М. Байбара аналізує спостережливість як «прагнення й уміння найповніше помічати особливості предметів і явищ, у тому числі й такі деталі, які здаються зовні недостатньо помітні та на перший погляд малоістотні, уміння помічати незначні відмінності, зміни в предметах і явищах» [2, с. 206].

Існує чимало підходів до формулювання самого процесу спостереження та розуміння сутності його. Дослідники розглядали спостереження як довготривале, планомірне сприймання, що дозволяє стежити за тим чи іншим явищем, тими чи іншими змінами, які виникають в об'єктах сприймання [49; 37].

У роботах відомих психологів спостереження розглядається як психічна діяльність людини, яка об'єднує мову, мислення й сприймання в цілісний процес розумової роботи. У цьому поясненні підкреслюється, що спостереження визначає не лише сприймання явищ, але й інтерпретацію та осмислення їх [1].

С. Максименко у своїх дослідженнях висловлюється про об'єктивність методу спостереження, яке ґрунтується на тому, що психологічна діяльність так чи інакше, але виявляється зовні. Саме за зовнішніми виявами можна дійти висновку про деякі психологічні особливості; про те які висновки можна зробити відносно поведінки, стану та інших суто зовнішніх характеристик [32].

Спостереження носить цілеспрямований характер і підпорядковується поставленій меті дослідження. Важливими вимогами цього методу є чіткість, об'єктивність, всебічність, систематичність, велика кількість фактів, сумлінне, вдумливе й клопітке опрацювання зібраного матеріалу, врахування впливу всіх факторів на перебіг вивчених і випадкових подій, справедливість у тлумаченні природознавчого матеріалу, у виваженості фактів і висновків відносно них [43].

Психологія розглядає спостереження як індивідуальну діяльність, яка сприятиме виробленню вміння спостерігати за предметами чи об'єктами навколишньої дійсності. З таким умінням пов'язується розвиток важливої якості особистості – спостережливості.

У філософському енциклопедичному словнику поняття «спостережливості» розглядається як «вміння вирізняти характерні, проте ледве помітні особливості предметів і явищ. Вказується на те, що це важлива якість особистості, тобто вміння помічати в предметах і явищах істотне, часто малопомітне, те, що не виділяється з навколишнього світу» [70, с. 325].

У «Великому тлумачному словнику сучасної української мови» розкривається поняття «спостережливості» – «це складна якість особистості, що виявляється в умінні швидко встановлювати істотні та характерні ознаки об'єктів спостереження» [7].

Спостережливості – це уміння й прагнення побачити ознаки предметів і явищ навколишнього світу, окремі елементи, які здаються ззовні недостатньо помітні, незначні, вміння бачити зміни в явищах і предметах, невеликі відмінності [54].

Спостереження – це вид складної діяльності, яка спрямована на систематичне й цілеспрямоване сприйняття об'єкта, в процесі якого набуваються знання про особливості та властивості досліджуваного об'єкта; це пізнавальний метод наукового дослідження в навчанні здобувачів початкової освіти, який найчастіше використовується в освітньому процесі та спирається на роботу органів чуття, мислення учнів, їхні знання й набутий досвід.

Констатує компонентом спостереження виступає сприйняття, яке тісно пов'язується з мисленням. Процеси мислення прямо спираються на чуттєве пізнання предметів дійсності.

З точки зору психології – спостереження – це цілеспрямоване, планомірне, порівняно тривале сприйняття, яке спрямовується на те, щоб визначити відмінні особливості об'єктів, які спостерігаються, простежити за яким-небудь явищем чи об'єктом та виявити, які відбуваються зміни [58].

Спостережливість і спостереження виділяються серед важливих умов відповідного сприймання. Вони виразно виявляються в процесі довільного цілеспрямованого сприймання [33, с. 161]. Спостереження більше відділяє мимовільне від довільного сприймання. Найхарактернішим показником спостереження виступає цілеспрямоване, тривале сконцентрування уваги на об'єкті сприймання, яке відбувається з певною метою й за точно встановленим планом. Спостереження може займати довгий відрізок часу, коли заплановано, наприклад, слідкувати за змінами в поведінці тварин під час догляду за ними; за всебічним розвитком дитини в процесі навчання й виховання; за успіхами школярів у процесі засвоєння знань залежно від методів і умов навчального процесу. Короткочасне спостереження може бути тоді, коли потрібно спостерігати недовгі за часом явища [56].

Разом з тим, спостереження – це дійовий вид чуттєвого пізнання навколишньої дійсності, яка дає змогу наочно-образно відобразити дійсність або сукупність об'єктів, які впливають на органи чуття особистості. Щоб стати активним і продуктивним навчально-пізнавальним методом, спостереження повинно бути:

1. навмисне, тобто проводиться з метою вирішення цілком визначеного, чітко поставленого пізнавального питання, яке визначене конкретним завданням;
2. цілеспрямоване: коли зосереджується увага на конкретних завданнях, процесах або окремих їх аспектах, які задані метою уроку;

3. планомірне: спостереження відбувається за тим чи іншим планом, у його основі лежать сформульовані завдання, спостереження перешкоджає випадковості, допомагає усвідомити суттєве й найголовніше;

4. активне й вибіркоче: коли сприймається не все, що потрапляє в поле зору, а людина намагається під час спостереження знайти те необхідне, що визначається метою дослідження або конкретним завданням і використовує власний запас знань і набутий досвід;

5. систематичне: спостереження – це не випадкове сприйняття явищ навколишньої дійсності, об'єктів і процесів. Особистість тільки тоді отримує від спостереження потрібну інформацію, коли спостереження проводиться систематично, дозволяє багаторазово сприймати спостережуване явище та ще й у різноманітних умовах [15].

Спостереження може стати джерелом майбутніх висновків і практичних дій тоді, коли буде надавати відомості про об'єктивні характеристики, властивості та особливості навколишнього середовища. Одержані результати після самостійного проведення спостереження потребують безсумнівного пояснення, яке відбувається за сприяння тієї чи іншої теорії. Цей аспект має певне значення, якщо спостерігати не сам об'єкт чи процес, а наслідок його зв'язку з будь-якими предметами та явищами. Тільки наукове висвітлення такого спостереження надає можливості відмежувати несуттєві факти від суттєвих, побачити те, що в звичайних умовах особистість зможе лишити поза увагою й до того ж повністю не виявити [15].

Виховання спостережливості як необхідної риси особистості та майстерність проведення наукових спостережень у експериментальних і природних умовах – одне із важливих дидактичних завдань.

Спостереження, які виконуються в початковій школі кожним учнем, допомагають їм свідомо засвоювати навчальний матеріал, розвивають у дітей спостережливість, уміння помічати властиві, інколи навіть непомітні ознаки предметів і явищ, які вивчаються. Спостереження, яке організовується й проводиться в початковій ланці освіти означає не просто споглядати явища, процеси, об'єкти навколишньої дійсності. Характерною його ознакою є –

присутність одного або кількох нових запитань, які потребують від молодших школярів дослідницького підходу та самостійного шукання правильної відповіді на питання виконуючи відповідні розумові операції. Якщо відсутній елемент дослідження, то навчальна функція спостереження буде малоефективною.

Потрібно відзначити, що під час спостереження школярі не вмішуються в процес чи явище, які спостерігають, а тому вони переходять до експерименту від спостереження, який за допомогою використання певних інструментів і приладів надає змогу дослідити вплив на об'єкт явища, який досліджується, а також можуть змінити його зміст, поновлювати його стільки разів, скільки потрібно для дослідження, розглядати його в різних обставинах. Експеримент не витісняє спостереження та не заміняє собою. Названі два методи тісно пов'язуються між собою й один одного доповнюють. Під час проведення в умовах експерименту спостереження, молодші школярі роблять записи результатів впливу на об'єкт (реакції об'єкта). Проводячи навчальний експеримент, учні визначають мету, яка вже наукою досягнута, але дітям про це досягнення нічого невідоме.

Успіх виконання різноманітних спостережень і дослідів під час навчального процесу зумовлений певними дидактичними умовами:

- школярі повинні мати запас знань, який допоможе їм усвідомити мету й зміст спостереження (досліді) та послідовність його виконання;
- присутність досі невідомого в змісті спостереження (досліді) для школярів, що додає спостереженню дослідницький характер і сприяє розвитку пізнавального інтересу;
- учитель повинен надавати направляючу допомогу під час проведення спостереження;
- обговорити результати, які були отримані в ході проведення спостереження (досліді) [15].

Одним із важливих методів навчання в початковій ланці освіти є метод спостереження. Вимоги до сучасного навчального процесу зумовлюють наступну структуру спостереження (див. схему 1).

Щоб організувати самостійні спостереження школярів у навчальному процесі потрібно:

1. виявити уподобання школярів і розвинути їхню зацікавленість до науки;
2. удосконалити в школярів такі основні риси особистості: спостережливість, вміння помічати й бачити явища навколишньої дійсності;
3. познайомити дітей із властивостями спостереження як методу наукового дослідження та підготувати їх до проведення спостереження;
4. вивчити властивості явищ навколишньої дійсності для того, щоб розвинути пізнавальні здібності школярів;
5. допомогти школярам свідомо засвоїти суть наукових знань, активізувати знання, вміння та навички;
6. виробляти в школярів необхідність у власному розвитку [15].

Аналіз психолого-педагогічної літератури дозволяє сформулювати наступне пояснення методу спостереження: спостереження в навчальному процесі – це цілеспрямоване, планомірне, вибіркоче й свідоме сприйняття молодшими школярами явищ і процесів, які трапляються в навколишньому світі й відбувається під керівництвом учителя.

Послідовність сприйняття засвідчує навчальний характер спостереження, його планомірність свідчить про правильність організованої системи спостережень, свідомість засвідчує пізнавальну активність сприйняття школярів, вибіркочість акцентує увагу на необхідності підбору предметів спостереження.

Спостереження підпорядковується певній меті: явища, процеси й об'єкти досліджуються за планом; забезпечує успіх у досягненні поставленої мети; окрім запланованих результатів, може давати побічні, які деколи є дуже важливими; поєднує в собі чуттєве й розумове сприймання явищ природи [34].

Спостереження наближує процес навчання до наукового дослідження, виховує в здобувачів початкової освіти впевненість у правильності здобутих знань, які відповідають науковим теоріям.

Великого значення для результативності навчальних спостережень набуває синтез одержаних результатів, які спрямовані на відображення характерних ознак явища, предмета чи процесу, які вивчаються й для досягнення яких і

відбувається спостереження. У процесі спостереження активно включаються в роботу аналізатори зору, дотику, нюху, слуху. У спостереженнях, чим більше аналізаторів залучається, тим достовірнішими будуть результати [34].

Аналізуючи будь-які методи навчання, потрібно не забувати те, що методи навчання поза змістом не можливо розглядати й виділяти універсальним один якийсь метод. У навчальному процесі треба застосовувати різноманітні методи навчання, які всяко між собою поєднувати, враховуючи вікові особливості школярів. Ефективними є такі методи, які найбільше сприяють активізації розумової діяльності молодших школярів й надають змогу пояснити процес навчання й виховання. Серед таких методів є метод самостійних спостережень, який відіграє найважливішу роль. Самостійні спостереження найбільше підвищують зацікавленість дітей до навчального матеріалу, який вони вивчають, допомагають концентрувати увагу на питаннях, які досліджуються, звикають діяти творчо й самостійно, дають змогу застосовувати на практиці одержані знання, вміння й навички та в повсякденному житті [15].

Під час спостереження увага може зосередитися на об'єкті в цілому або на його окремих аспектах, що залежить від виділеної пізнавальної мети.

Ефективне спостереження вимагає визначити його мету, скласти план (де, як і коли спостереження провести), створити для цього необхідні умови, підготувати засоби спостереження (прилади, інструменти) й запису його результатів [59]. Треба вміти спостерігати. Це вміння спостерігати відіграє велике значення, бо не всім дорослим і дітям воно притаманне. Обсяг майстерності спостерігати залежить від навчання спостерігати, від спостережливості, яка виступає важливою якістю особистості. Коли з раннього віку дітей привчають поведінку тварин спостерігати, явища природи, різноманітні аспекти навколишнього життя, то це сприятиме розвитку їхньої спостережливості, тобто здатності виділяти малопомітне в об'єктах, але таке важливе для розуміння їх змісту [33].

Спостереження й спостережливість мають певне значення в навчальному процесі й трудовій діяльності особистості. Загальновідомо про високу оцінку

Ч. Дарвіним спостереження й спостережливості, бо завдяки власній спостережливості він обґрунтував еволюційну теорію й відкрив походження видів. Відомий український педагог В. Сухомлинський підкреслював, що для вченого і школяра спостережливість є надзвичайно важливою. Він наголошував: «Спостережливість, спостережливість, спостережливість» як ключову умову пізнання навколишнього світу [61]. К. Ушинський учителям давав пораду, щоб вони вчили школярів спостерігати за навколишнім світом, з метою розвитку їхнього розуму, бо саме спостереження надає матеріал і факти для розвитку дитячого мислення [30].

Серед умов відповідного сприймання виділяють спостереження й спостережливість. Вони виразно появляються під час довільного цілеспрямованого сприймання. Спостереження найбільше відділяє мимовільне сприйняття від довільного. Характерним показником спостереження виступає довгочасна планомірна концентрація уваги на предметі, що сприймається. Спостереження відбувається з певною метою і за встановленим планом. Під час спостереження школяр може зосереджувати свою увагу на явищі в цілому, або на окремих його деталях. У цьому важливу роль відіграє поставлена мета [56].

Спостерігати треба вміти. Рівень вміння спостерігати знаходиться в залежності від навчання спостереженню й від спостережливості, яка виступає важливою якістю особистості. Якщо дитину з ранніх років привчати спостерігати за явищами природи, поведінкою тварин чи явищ навколишнього світу, то це сприятиме розвитку важливого елемента її характеру – спостережливості, тобто здатності виділяти малопомітне в об'єктах або предметах навколишньої дійсності, але надзвичайно суттєве.

Підсумовуючи, можна сказати, що метод спостереження виступає способом тісно пов'язаної діяльності вчителя (управління) й учнів (учіння), має різноманітні характеристики. Науковці спостереження розподіляються на різні групи за певними ознаками (рис.1.1.1) [35].

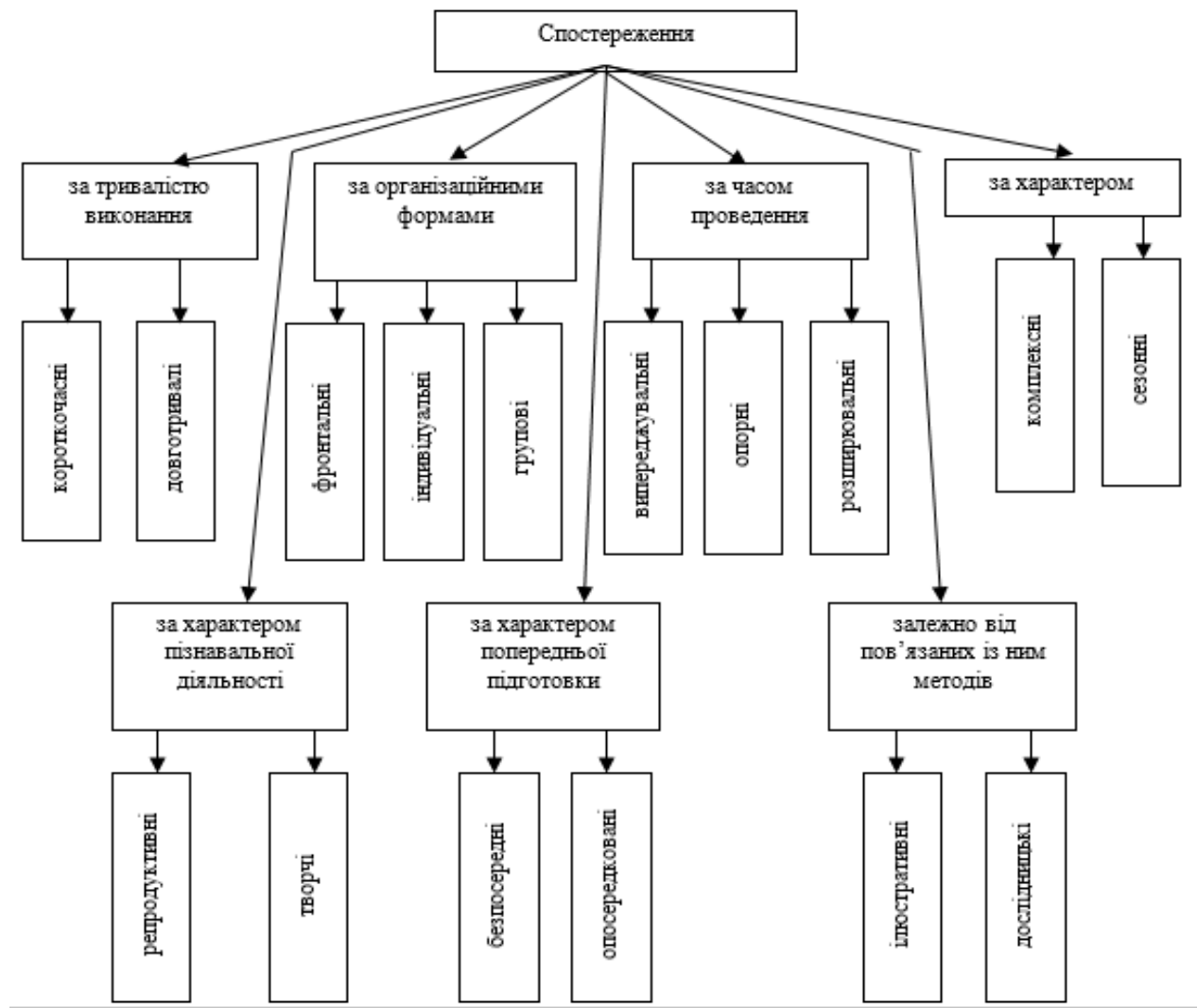

Рис. 1.1.1. Види спостережень

Проаналізуємо класифікацію спостережень за такими ознаками:

за тривалістю виконання спостереження бувають:

- короткочасні – вимагають небагато часу на уроках або вдома в процесі виконання домашньої роботи. Така експериментальна робота спрямовується на сприймання властивостей і ознак конкретного об'єкту, предмету чи явища. Короткочасне спостереження може бути за властивостями води;

- довготривалі спостереження проводяться в позаурочний час. Досліджувати можна події, процеси, явища, які протягом певного часу змінюються. Особливості об'єкта, за яким спостерігають, можуть проявлятися в різноманітний період його розвитку. Довготривалим спостереження може бути за змінами в природі в різні пори року, за умовами життя рослин тощо.

За формою організації діяльності школярів класифікують спостереження на:

- фронтальні, які виконуються за однаковим завданням всім класом під керівництвом учителя. Школярі усвідомлюють і виділяють об'єкти спостереження, відтворюють знання й уміння, які раніше засвоїли, окреслюють задачі й компонують план.

- групові спостереження виконуються групами по 2-4 учні. Під час створення груп обов'язково треба враховувати інтереси учнів та їхні взаємини. Під час тих спостережень у школярів зростає рівень самостійності, а вчитель, допомагаючи їм, завдання диференціює. Результати спостереження кожної групи фронтально обговорюються. Школярі підсумовують, роблять висновки, демонструють свої об'єкти спостереження, розповідають про етапи й послідовність ведення спостереження;

- індивідуальні спостереження кожним учнем виконуються самостійно. Учитель, вибираючи об'єкт для спостереження, обов'язково враховує рівень розвитку й підготовки школяра, його індивідуальні особливості, розвиток пізнавальних інтересів.

За часом проведення спостереження класифікують на:

- випереджувальні – проводяться до засвоєння нових знань, а отримані результати є основою, яку можна використати під час вивчення інших тем. Такий вид спостереження можна використовувати під час дослідження об'єктів, які не можна сприйняти на уроці, або вони потребують більш тривалого часу, наприклад, стан певних груп рослин у певну пору року;

- опорні спостереження організовуються вчителем під час засвоєння нових знань, понять;

- розширювальні спостереження організовуються після засвоєння школярами теоретичних знань. Вони необхідні для поглиблення й розширення окремих елементів змісту теми. Цей вид спостереження носить дедуктивний характер: спершу треба актуалізувати теоретичні засади, а після цього проводити спостереження, мета якого – засвоїти емпіричні знання, які допоможуть його пояснити, деталізувати, конкретизувати, довести правильність. Розширювальні

спостереження можна використовувати на підсумкових уроках-екскурсіях, під час виконання домашньої роботи. Вони проводяться групами, індивідуально або фронтально.

За рівнем пізнавальної самостійності спостереження класифікують на:

- репродуктивні – направлені на сприймання й відтворення зовнішніх властивостей і ознак об'єкта (розмір, колір, форма) та зовнішніх зв'язків;

- творчі спостереження є засобом вирішування проблеми. Проблемна ситуація розробляється через порівняння фактів, які отримали в процесі спостереження, із знаннями, які вже відомі. Проблемна ситуація розв'язується здобувачами початкової ланки освіти за допомогою вчителя або за аналогією самостійно [57].

Отже, спостереження – це метод систематичного, планомірного, цілеспрямованого наукового дослідження, в процесі якого здійснюється аналіз і характеристика різних об'єктів і явищ природи. Спостереження дозволяє досліднику отримувати інформацію про об'єкт, предмет чи явище навколишнього світу, використовуючи органи чуття для сприймання природних об'єктів. Молодший школяр повинен не просто слухати, а прислухатися, не просто дивитися, а придивлятися, об'єкт розглядати всебічно, щоб утворилося цілісне уявлення про нього.

1.2. Фенологічні спостереження як метод пізнання навколишнього світу молодшими школярами

«Для гармонійного розвитку дитини школа майбутнього повинна використовувати все, що дає природа та, що зможе зробити дитина в майбутньому для того, щоб природа служила їй. Вже тому ми повинні берегти й поновлювати природні багатства, які маємо» [61].

У Національній доктрині розвитку освіти України зазначається, що головна мета освіти – сформувати в підростаючого покоління цілісну наукову картину світу й сучасного світогляду, навичок і здібностей наукового самостійного пізнання [36]. Відповідно до Концепції 12-річної загальної середньої освіти

«одним із основних завдань загальноосвітньої школи є становлення в учнів цілісного наукового світогляду, загальнокультурної, загальнонаукової, комунікативної, технологічної й соціальної компетентностей на основі засвоєння системи знань про природу, суспільство, людину, виробництво, культуру, оволодіння засобами пізнавальної й практичної діяльності» [24].

Характерним для початкової ланки освіти є практичне спрямування навчального процесу, інтеграція знань, що дає змогу щонайкраще врахувати основну особливість здобувачів початкової освіти – це цілісне сприймання й вивчення навколишньої дійсності.

Сукупність положень і поглядів на розвиток природничої освіти й виховання в Україні докладно висвітлена в національних документах про освіту: Законі України «Про освіту», Концепції екологічної освіти, Державному стандарті початкової загальної освіти. Перетворення в шкільній освіті відбуваються в тісному зв'язку з реалізацією концепції «Нова українська школа». Базою названих документів є покращення якості загальної освіти й природничої також, формування компетентної особистості, яка здатна самонавчатися й саморозвиватися в умовах масштабних змін і викликів. Виділені завдання відображають також у змісті базової загальної середньої освіти [14; 25; 19].

Сутність виховання в молодших школярів бережливого ставлення до навколишнього середовища зводиться до виховання почуття любові до природи, бо саме їй ми дякуємо за своє існування на планеті Земля. Навчальний процес повинен бути направлений на виховання в школярів моральної й екологічної свідомості, гуманізму, духовності, збереження й примноження навколишньої краси. Зміст формування полягає в усвідомлюванні священного обов'язку кожного – не заподіяти шкоди всьому живому, що тебе оточує.

Спілкування молодших школярів із навколишнім середовищем спрямоване на формування природоохоронних знань і цьому відводиться велике значення. Дітей потрібно вчити спостерігати за явищами й об'єктами природи, порівнювати їх, виявляти ознаки, групувати їх. Дуже важливими є багаторічні постійні спостереження за всією сукупністю явищ природи власної місцевості, які впливають на забезпечення глибини знань школярів, розвиток стійкого

пізнавального інтересу з метою розкрити закономірності природи та її таємниці [60]. Складовою частиною комплексу спостережень є фенологічні спостереження.

Чимало діячів психологічної й педагогічної науки досліджували проблеми методики організації фенологічних спостережень і розвитку спостережливості в здобувачів початкової освіти. Є. М. Геращенко, Л. В. Горобець, А. С. Дерев'янка, Ю. М. Лимар, Л. В. Лукіянчук, Я. Макаренко, Л. П. Міронець, В. В. Серебряков, Л. А. Співак та ін. в своїх працях обґрунтовують вимоги, яким повинна відповідати ділянка для спостережень та вимоги, які висуваються до об'єктів спостережень; розкривають методику організації фенологічних спостережень під час навчання; наголошують, що фенологічні спостереження за навколишнім світом розвивають у дітей увагу, пам'ять, формують стійкий інтерес до природи.

Фенологію розглядають як складову частину науки про сезонну динаміку ландшафтів, як галузь географічної й біологічної науки. Враховуючи індивідуальні й вікові особливості молодших школярів, їхнє зацікавлення проблемами охорони навколишнього середовища, велике значення в освітньому процесі початкової школи відіграють активні методи й форми навчальної роботи на уроках, а також виховна робота в природних умовах [60]. Уроки природничої освітньої галузі повинні слугувати гарному оволодінню природоохоронними знаннями в процесі спостереження, навчити молодших школярів виявляти активність під час розв'язання природоохоронних проблем їхньої місцевості, робити узагальнення й висновки.

Фенологія – це наука, що вивчає явища живої й неживої природи, закономірності й терміни настання сезонних явищ, тобто досліджує закономірності сезонного розвитку природи. Основою фенологічних знань є фенологічні спостереження, які дають змогу встановити терміни (календарні дати) настання конкретних природних явищ [48].

Осягнення довкілля починається з нагромадження чуттєвого досвіду, реального матеріалу, який усвідомлюється з метою засвоїти систему знань, яка відповідає навколишній природі з її залежностями й зв'язками. Важливим методом є спостереження, яке забезпечує наочну й предметно-чуттєву основу засвоєння

природознавчого матеріалу. «Спостереження – це планомірне цілеспрямоване сприймання об'єктів і предметів навколишньої дійсності, яке, підпорядковується конкретним визначеним цілям і вимагає вольових зусиль» [2; 31].

Наукові розробки психологів і педагогів показали, що цілеспрямовані спостереження впливають на розвиток таких пізнавальних здібностей як спостережливість, допитливість, самостійність; допомагають накопиченню чуттєвого досвіду та його розуміння; вилучають можливість виникнення формальних знань. Використовуючи порівняння в навчальному процесі, підвищується інтерес у школярів, розвивається така важлива якість особистості як спостережливість, дітям дається можливість активніше, міцніше й свідоміше засвоїти знання [8].

Під час вивчення інтегрованого курсу «Я досліджую світ» важливу роль відіграють спостереження молодших школярів, які характеризуються якісно новими ознаками й містять у собі складові наукових досліджень, проєктної й пошукової діяльності. Власні спостереження й дослідження мають важливе значення для емоційного й естетичного сприйняття природи молодшими школярами.

Надзвичайну увагу треба приділяти фенологічним спостереженням, які займають важливе місце в навчальному й виховному процесі з інтегрованого курсу «Я досліджую світ». Сезонні явища в природі вивчає наука *фенологія*, а також періодичні явища в неживій і живій природі, які пов'язуються зі змінами пори року, сезонні фази розвитку рослинного й тваринного світу. Спостерігати можна пробудження рослин, ознаки літа, осені, зими, весни, випадання першого снігу, відліт і приліт птахів, початок цвітіння, дозрівання ягід і плодів тощо. Спостереження за рослинами називаються фітофенологічними, а за тваринами – зоофенологічними [31].

Фенологічні спостереження – це такі дослідження, які зазвичай завбачують аналіз спостереження за явищами природи, які пов'язуються з сезонними змінами кліматичних умов протягом усього року.

Фенологічні спостереження є простими, для них не потрібно дуже складного обладнання, вони абсолютно доступні кожному, можна їх проводити

в одноденних походах і в багатоденних. Найціннішими будуть результати фенологічних спостережень тоді, коли за певними об'єктами спостерігати можна тривалий час впродовж року. Під час таких походів зібрані відомості фенологічних спостережень разом із результатами про метеорологічні явища дозволяють говорити про характерні ознаки місцевої погоди й клімату [9].

Проведення фенологічних спостережень впливає на вдосконалення уміння оволодіти знаннями, набуття естетичного досвіду, духовний розвиток молодших школярів. Для молодшого шкільного віку характерний прояв природного пізнавального інтересу до всього, що оточує й до довкілля також. Учням на цьому етапі розвитку властивим є цілісне сприйняття навколишнього світу, яке дає змогу систематизувати природознавчі знання та є основою екологічного світогляду [8].

За *дидактичною метою* фенологічні спостереження класифікують на первинні, повторні й заключні. Первинне спостереження формує цілісне враження про явище чи об'єкт, створює початкове уявлення про його особливі властиві ознаки. У процесі повторного спостереження початкові враження доповнюються; уточнюються, поглиблюються й закріплюються знання про об'єкти, які досліджували. Заключні спостереження спрямовуються на узагальнення результатів попередньо проведеного спостереження й визначити перспективи.

За *тривалістю фенологічні* спостереження класифікують на короткочасні й довготривалі. Короткотривалі, епізодичні спостереження за об'єктами та явищами навколишнього світу здебільшого проходять у повсякденному житті, наприклад, спостереження за наближенням дощу, грози, за веселкою, снігом. На природознавчих уроках у початковій ланці освіти епізодичні спостереження можна пов'язувати, наприклад, із вивченням рослин, тварин, явищ природи. Такі спостереження проводяться як групова робота та є компонентами довготривалих спостережень. Довготривалі спостереження – це спостереження, які проводяться з метою накопичити знання про розвиток і ріст тварин і рослин, спостерігати за сезонними змінами в їх житті й природі [6; 10; 31].

Фенологічні спостереження бажано проводити як можна частіше, особливо весною, добре б у той час, коли рослини цвітуть, а тварини найбільш активні, тобто в першій половині дня. Цікаво спостерігати за рослинами й тваринами та як впливають сезонні зміни на їх життя, за явищами природи, які періодично повторюються (зміна пір року, дня й ночі). Так, для рослин характерними є такі фази: поява й розпускання бруньок, першого листа, поява пуп'янків, суцвіть, квіток з наступним дозріванням плодів і насіння, початок осіннього забарвлення листків, початок і кінець опадання листа; для птахів характерними є такі весняні явища: приліт, гніздування, відкладання та насиджування яєць, вигодовування пташенят, їх вихід із гнізда, підготовка до зими, осінній відліт [65].

Фенологічні спостереження треба проводити систематично, враховуючи пору року, характер місцевості, погоду, стан погоди, фенологічні спостереження треба єднати з метеорологічними.

Є. Геращенко, О. Григор'єва, Ю. Лимар, Л. Фесюкова та ін. виділяють таку структуру фенологічних спостережень:

- об'єкт спостереження;
- мотивацію спостереження та його планування;
- результат спостереження, який повинен бути записаний у конкретній формі [69].

Велике значення для спостережень має підбір певних об'єктів. Для молодших школярів вони мають бути цікаві, знайомі, доступні для сприймання. Якщо спостерігати за рослинами своєї місцевості, то треба вибирати саме ті рослини, які гарно цвітуть, людина може їх використовувати в різних цілях, утворюють плоди, мають гарний вигляд крони, ростуть там, де їх можна здалеку побачити й підійти близько до них. Спостерігати за тваринами та вибрати їх важче (птахи, звірі, комахи), для цього треба, щоб учитель добре сам знав фауну місцевості, де живуть молодші школярі: які живуть тварини тут, місце, де вони зустрічаються найчастіше.

Для того, щоб відібрати об'єкти та явища, що включаються до програми фенологічних спостережень, висуваються такі вимоги:

1) об'єкт спостереження повинен бути гарно поширений на певній території;

2) об'єкт спостереження повинен бути добре відомий і правильно визначений;

3) явища повинні належати до більш характерних для окремих пір року, так як одна з головних задач фенологічних спостережень полягає в розробці фенологічної періодизації року стосовно різних природних зон і районів [13].

Отже, значення фенологічних спостережень полягає в тому, що їх проведення допомагає вдосконалити навички володіння знаннями, духовному розвитку дітей, набути естетичних переживань. У дітей молодшого шкільного віку появляється природна пізнавальна заінтересованість до всього, включаючи й навколишнє середовище. У цей період у молодших школярів формується цілісне уявлення про світ, що дає систематичні знання та є основою екологічного світогляду.

Практика фенологічних спостережень показує, що здобуття молодшими школярами системи навичок, одержання знань, досвіду естетичного, рівноваги естетичних вражень, які необхідні для духовного подальшого розвитку. Учні початкової ланки освіти мають розвинутий пізнавальний інтерес до навколишнього світу й природи. Для цієї вікової категорії характерним є сприймання світу в цілому, бо це впливає на формування системних знань і є основою екологічного світогляду.

За Новим Державним стандартом змістові лінії природничої освітньої галузі початкової школи намічають активізувати дослідницьку діяльність, пошукові завдання у процесі міні-проектів, екскурсій, пошукові завдання на природознавчих уроках і в позаурочний час. У шкільних підручниках є методичний розділ «Запитання до природи», який має на меті: здійснення дослідницьких елементарних завдань, орієнтування молодшого школяра на самостійну пізнавальну діяльність. Виготовлення в початкових класах і ведення календарів спостереження за погодою, за природою, підготовка фотозвіту з екскурсії, виготовлення екологічного панно, надає вчителю початкової ланки освіти широке поле діяльності та великі можливості стосовно формування

пізнавальної самостійності молодших школярів у процесі дослідницької діяльності. Готувати дітей до такого виду завдань потрібно ще в дошкільній установі. Учитель на природознавчих уроках, розв'язуючи різноманітні освітні й виховні завдання, може уточнити й поглибити знання про явища природи, сформувати знання про особливості рослин і тварин, враховуючи принцип сезонності; формувати знання про необхідні умови для життя людей, тварин і рослин (живлення, розвиток, зростання); навчити вибудовувати причинно-наслідкові зв'язки в межах різних комплексів природи; познайомити з різноманітними природними чинниками (вологість повітря, температура, атмосферний тиск, вітер тощо) та як вони позначаються на здоров'ї людини, на предметах неживої й живої природи в навколишньому світі [14].

Аналіз результатів наукових досліджень, передового педагогічного досвіду дають змогу виділити такі основні напрямки організації фенологічних спостережень дітей у процесі ознайомлення з навколишнім світом: розробка системи самостійних робіт, застосування інтелектуальних карт, розробка структури уроків різних типів із використанням дидактичних і технічних засобів навчання, які сприяють активності пізнання; розвиток уваги й спостережливості в школярів у процесі екскурсії, ведення календаря природи.

Підбираючи зміст інформації та її обсяг, треба враховувати особливості розумового розвитку та мислення молодших школярів, бо в них домінує активність і образність; отримані знання повинні бути не в формі понять, а в формі уявлень.

Аналіз робіт психологів і педагогів дозволив виявити, що цілеспрямовані спостереження впливають на розвиток у молодших школярів таких пізнавальних здібностей як самостійність, допитливість, спостережливість; сприяють нагромадженню чуттєвого досвіду та його осмисленню; відкидають змогу утворення формальних знань. Використання вчителем порівнянь сприяє підвищенню інтересу й розвитку такої якості особистості як спостережливість, дає змогу більш активніше, міцніше й свідоміше засвоїти знання. Під час проведення фенологічних екскурсій у молодших школярів виникає яскраве

реалістичне розуміння природних об'єктів і явищ, зв'язків між ними та деяких закономірностей, що існують в навколишньому світі [75].

Мета фенологічних спостережень – ознайомити дітей із процесами перетворень або змін явищ і об'єктів. Такий різновид спостереження є складнішим, бо потребує, щоб були розвинуті наступні розумові процеси: порівняння, аналіз, синтез, узагальнення, абстрагування; щоб була розвинена спостережливість; уміти встановлювати причини перетворень і змін у предметах і явищах. Мета фенологічних спостережень – сформувати певні уявлення про зміни, що здійснюються в природі протягом певного проміжку часу (пори року), що є завершеними знаннями про природні явища. Структуру фенологічних спостережень складають:

- об'єкт спостереження;
- результат спостереження має бути записаний у визначеній формі;
- мотивація спостереження та її планування. План може бути складений на основі таких конкретних завдань, які будуть розв'язуватися послідовно в ході спостереження. План забезпечує послідовність діяльності дитини, уникнення стихійності та випадковості [6].

«Основою систематизації знань про навколишній світ повинна бути виділена центральна ланка – фенологічні спостереження, довкола якої потрібно об'єднувати конкретні природознавчі знання. Зміст має створювати труднощі не завдяки розширенню фактів, які засвоєні, а завдяки встановленню залежностей, істотних зв'язків і відношень між об'єктами та явищами навколишнього середовища, а молодші школярі повинні вчитися аналізувати об'єкт тільки в тій системі предметів, в якій він функціонує й існує. Досі невідомі елементи знань повинні засвоюватися на основі емоційного яскравого фону. Потрібно відомості про зміни, що відбулися в природі, проводити через усі засоби сенсорного сприйняття: дотик, колір, запах, звук, смак. У процесі спостереження важливою структурою, що закладається, є здатність оцінювати внутрішні зміни й результати взаємодії з навколишнім середовищем. Саме це складає основу критичного мислення дитини. Сильними позиціями критичності є уміння

вважати свою думку й власні цінності не єдино вірними, здатність бачити скриті причини, прогнозувати можливий перебіг подій» [6].

Ми погоджуємося з думкою Є. Кулькіної про те, що залучення молодшого школяра до активних видів діяльності під час проведення фенологічних спостережень, сприяє пізнавальній і соціальній активності; формує позитивне ставлення до навколишнього середовища. Використовуючи компоненти проблемного навчання в процесі спостереження за сезонними змінами в природі, вчитель впливатиме на мотиваційну сферу молодших школярів, на формування мотивів їхньої екологічної поведінки [51, с.12]. «Мотивація є найбільш складною структурою особистості школяра, що впливає на формування природознавчої компетенції, яка може забезпечити здатність надавати особистісного смислу подіям і власній діяльності дитини у навколишньому світі, сприяє виробленню особистісних ціннісних орієнтацій і життєвих цілей» [6].

Спостереження – це планомірне, систематичне, цілеспрямоване сприйняття об'єкта природи, яке спрямоване на формування уміння спостерігати, яке підпорядковується конкретно-визначеним цілям і потребує вольових зусиль. Під час спостереження учні початкової школи роздивляються природні об'єкти, аналізують явища й предмети навколишньої дійсності, виділяючи їх істотні ознаки й неістотні, виявляють залежності між ними тощо. Внаслідок цього, в учнів розвиваються чіткі уявлення про навколишнє середовище й природу [6].

Організовуючи спостереження, треба користуватися різними формами й прийомами. Це викликано потребою враховувати вікові й індивідуальні особливості учнів і специфікою природознавчого матеріалу. Під час фенологічних спостережень правильно вибрана найбільш ефективна в кожному конкретному випадку форма роботи опирається на знання класифікації форм ознайомлення молодших школярів із довкіллям. Залежно від прийомів організації навчального процесу здобувачів початкової освіти можна виділити такі форми роботи: індивідуальні, групові й фронтальні. До фронтальних форм роботи відносять уроки милування природою, екскурсії, колективні (фронтальні) заняття, пізнавальні змагання, свята в природі та екологічна акція (вікторини, подорожі екологічними стежками, де школярі разом із батьками беруть участь,

тощо). Різновиди роботи на уроках у початковій школі визначаються залежно до методів, які вчитель використовує [71].

Щоб познайомити учнів початкової школи з фенологічними змінами, які відбуваються в навколишньому світі треба проводити: урок спостереження за живою природою, урок спостереження за явищами погоди та їх змінами, можна проводити узагальнюючу бесіду, колективну роботу в природі, дидактичні ігри. Але найчастіше проводяться тематичні уроки, на яких молодші школярі знайомляться з певною темою за допомогою різноманітних методів і прийомів, які поєднуються на уроці. Провідні науковці Н. Горопаха, Ж. Гуз та ін. наголошували, що дитинство є базовим періодом для усвідомлення й відображення зовнішньої й внутрішньої цілісної картини світу, для вироблення способів пізнання. Тому, важливим завданням покращення діяльності школярів в умовах початкової школи є максимально розширити можливості для того, щоб учні вільно могли орієнтуватися в пізнавальному оточенні. Це створює умови для продовження роботи після фенологічної екскурсії на уроках природничої освітньої галузі, яка має на меті – закріпити знання про сезонні зміни в природі, які повторюються щороку в певній послідовності [10].

Таким чином, формування й розвиток у молодших школярів уміння вести спостереження є вмотивованим процесом, який розпочинається з копіювання дій учителя, гармонійно входить у систему навчальної й виховної роботи та намічає поступово ускладнювати завдання для самостійної роботи. Організуючи фенологічні спостереження, можна використовувати різні методи й прийоми, які впроваджуються у вдалих формах навчальної й виховної діяльності школярів початкової ланки освіти.

Короткочасні, епізодичні спостереження за природними явищами здебільшого проводяться в повсякденному житті, наприклад, спостереження за грозою, яка наближається, за дощем, веселкою, снігом тощо. Епізодичні спостереження – це розглядання рослин, тварин, явищ природи й можуть стати компонентом довготривалих спостережень. Довготривалі, постійні спостереження використовують з метою накопичити знання про розвиток тварин

і рослин, про сезонні зміни в їх житті й природі. Довготривалі спостереження проводяться в повсякденному житті [6].

Спостереження за дидактичною метою поділяються на первинні, повторні й заключні [10]. Не можна в молодших школярів сформувати повне уявлення про об'єкт чи предмет, показавши його тільки один раз. Під час первинного спостереження треба створити в учнів початкової школи цілісне уявлення про природний об'єкт і характерні для нього властивості. Таке перше враження, обов'язково повинно бути доповнене повторним спостереженням, де знання про об'єкти живої й неживої природи поглиблюються, уточнюються, закріплюються. Під час повторних спостережень виявляються нові особливості в поведінці тварин, у будові рослин, закріплюються раніше здобуті знання [54].

Велике значення для систематичних і довготривалих спостережень має відбір реальних об'єктів, з якими мають бути знайомі школярі та, які повинні бути цікавими й доступними для сприймання. Якщо спостереження буде проводитися за рослинами місцевості, де школярі живуть, то вибирати треба такі рослини, які добре квітнуть, мають гарний вигляд крони, мають плоди, їх людина використовує з різною метою, а ще вони мають рости в такому місці, де їх можна вільно побачити здалеку або до них близько підійти [45].

Важче для спостереження вибрати серед тварин (комах, птахів, звірів), для цього вчителю треба самому добре знати тваринний світ власної місцевості: де тварини живуть й місця, де їх переважно можна побачити. Проведення спостереження потребує від учителя вмілого керівництва. На думку Л. Фесюкової «важливо не тільки правильно визначити програмні завдання, намітити пізнавальну й виховну мету, а важливим є також компактне проведення циклу спостережень. Одне спостереження повинне йти за іншим без великих проміжків у часі. У цьому випадку зміст кожного наступного спостереження, «нашаровуючись» на попередні, зміцнює, уточнює й доповнює єдину систему знань про об'єкт» [69, с.15].

Серед важливих принципів проведення фенологічних спостережень у початковій школі, можна виокремити принцип наступності в навчальному процесі, який позитивно відбивається на способах керування навчальною

діяльністю й осягнення природи молодшими школярами, створює базу для накопичення досвіду співпраці з природою й навколишнім світом. Принцип сезонності побудови дослідницького матеріалу впливає найкраще на формування особистості загалом, бо впливає на розвиток мовлення, мислення, емоційної сфери. Здобувати знання – не є самоціллю природознавчої освіти в молодшому шкільному віці, знання тільки допомагають виробити в учнів початкової ланки освіти ціннісне, цілком відповідне ставлення до навколишнього світу й правильну життєву позицію.

Таким чином, на уроках природничої освітньої галузі та в позаурочний час треба організовувати систематичні цілеспрямовані спостереження здобувачів початкової освіти за змінами, які відбуваються в природі. По-перше, фенологічні спостереження дозволяють розвинути образне й конкретне мислення, поняття й уявлення про навколишнє середовище й на цій основі розвивати усне й писемне мовлення молодших школярів, їхнє логічне мислення. По-друге, фенологічні спостереження впливають на розвиток основ наукового світосприймання, схиляють учнів до вивчення постійних змін, які відбуваються в живій і неживій природі, формують у дітей уявлення про явища природи, які повторюються, про їхній взаємозв'язок і взаємообумовленість. По-третє, фенологічні спостереження сприяють формуванню однієї важливої якості особистості – це спостережливість, яка пов'язана з вихованням стійкої уваги, розвитком мислення й пам'яті, вмінням виявляти зв'язки між різними явищами природи, допитливості.

Використання в навчальному процесі молодших школярів фенологічних спостережень має великі можливості в процесі формування предметної природознавчої компетентності в здобувачів початкової освіти. Цей навчальний засіб скерований на формування в молодших школярів природознавчих знань, умінь і навичок у тісному взаємозв'язку з практикою в повсякденному житті. Усе це стається за допомогою послідовної організації проблемно-орієнтованого підходу, який закладений у знаходженні відповідей на запитання в процесі проведення фенологічного спостереження.

Вірно організоване фенологічне спостереження сприяє вихованню таких важливих якостей, як охайність, працьовитість, дозволяє сформувати в молодших школярів уміння систематично працювати, розвивати ініціативу та самостійність. У дітей розвиваються навички користуватися деякими метеорологічними приладами (термометром, гномоном), уміння, які потрібні, щоб оформити записи про погоду тощо. Ці вміння й навички відіграють велике значення у процесі вироблення природознавчих знань здобувачів початкової освіти та у їхній підготовці до практичної самостійної діяльності.

1.3. Особливості організації фенологічних спостережень в початковій школі на уроках природничої освітньої галузі

Початкова школа не лише покликана донести до учнів ґрунтовні та фундаментальні знання, а ще повинна забезпечити різнобічний розвиток індивідуальності кожної дитини на основі виявлених задатків і здібностей, прививати свідоме ставлення до праці, здійснювати патріотичне, естетичне, моральне виховання, розвивати практичні вміння та різноманітні навички для того, щоб учні прагнули до самостійного оволодіння знаннями, виявляли інтерес до дослідницької діяльності тощо [13].

Проблема спостережень і розвиток спостережливості привертала увагу різних українських вчених. Основи розвитку спостережливості в молодших школярів розглядалися в дослідженнях Н. Бібік, М. Вашуленко, І. Бех, О. Савченко, В. Семиченко, Т. Байбара, Л. В. Горобець, Л. В. Лукіяничук та ін. Можливості екскурсій у формуванні спостережливості представлені у роботах С. Пасічника, О. Дусавицького, Ю. Лимаря, Я. Макаренка, Л. П. Міронця, Н. Мазуренка та ін.

Різноманітні підходи науковців свідчать про поєднання усвідомлення спостереження як активної форми осягнення навколишньої дійсності, метою якого є нагромадження фактів, початкових уявлень про природні явища, об'єкти живої й неживої природи, завдяки чому спостереження можна розглядати як метод навчання, як пізнавальну діяльність і як психічний процес [23; 47]. Таке

усвідомлене спостереження сприяє розвитку уваги, аналітичного мислення та формуванню початкових навичок наукового пізнання у молодших школярів.

Відомі педагоги та методисти завжди приділяли велику увагу питанню проведення спостереження молодшими школярами та, яку роль відіграє вчитель у процесі такої роботи. О. Я. Савченко зазначає, що вивчення природознавчого матеріалу, спостереження за природою, всі різновиди роботи, які пов'язані з цим, допомагають розвитку дитини, розуміти навколишній світ і встановлювати взаємозв'язки між предметами та явищами природи [46].

Спостережливість – важлива властивість особистості, яка сприяє на перебудову структури й змісту психічних процесів, бо дитина спостережлива мислить глибше, більше інформації розуміє й сприймає. Це сприяє полегшенню оволодіння знаннями й уміннями, забезпеченню позитивних емоцій, кращим результатам у навчанні, розвитку пізнавальних інтересів учнів, позначається на їхній поведінці. Дитина спостережлива чує, бачить і виявляє завжди те нове, що зачіпає її слух і зір: приліт пташок навесні, політ перших метеликів, рослини, що зацвітають навесні тощо. Учень, у якого спостережливість не достатньо розвинена, проходить мимо природних об'єктів, предметів і не помічає їх. Тому велике значення має формування в молодших школярів спостережливості, уваги до навколишнього природного середовища та бережливого ставлення [55].

Спостережливість розвивається через різні види діяльності, але її прояви варіюються залежно від особливостей кожної діяльності. Важливо підтримувати і спрямовувати цю особливість в правильному напрямку. Для цього спостереження має супроводжуватись рекомендаціями, як найкраще досліджувати певні явища або об'єкти природи, уявляти життєві процеси і знаходити в них спільні чи відмінні риси, відповідно до поставленого пізнавального завдання.

При формуванні спостережливості важливо враховувати індивідуальні характеристики кожної дитини, такі як рівень її пізнавальної активності, риси характеру, тип нервової системи та темперамент, а також спрямованість інтересів і інші фактори.

Психолог І. Бех вважав, що формування спостережливості буде ефективним, якщо попередньо учнів ознайомити з матеріалом, який буде спостерігатися, скласти план спостереження, зацікавити дітей роботою, щоб вони прагнули до того, щоб усе добре побачити, осмислити й засвоїти [4].

Проаналізувавши роботи видатних педагогів, слід відмітити, що спостереження – це метод пізнавальної діяльності, що спирається на роботу таких органів чуття людини як слух, зір, нюх, смак, дотик.

Якщо перебуваючи на природі діти відчують звуки: голоси птахів, шелестіння листя й трави, шум дерев, звуки вітру в полі, в лісі; розпізнають долонями шороховату кору старої берези чи ялини, гладку кору сосни чи тополі; милуються різноманітною палітрою осені, її багатоколірністю, багатим поєднанням кольорів осіннього неба, лісу тощо; вдихають різні аромати: запах листя, хвої, трави, плодів, ягід, то такі відчуття надовго в їхній пам'яті залишаться [45].

У своїх роботах педагоги С. Геращенко, Ю. Козирєва, Ю. Лимар, Н. Мазуренок, К. Ушинського, О. Харченко, В. Черкашина та ін. розглядали спостереження як важливий метод вивчення природного середовища. Вони наголошували на тому, що в процесі цілеспрямованого сприймання предметів і явищ навколишньої дійсності, визначаються різні ознаки й зміни, що трапляються в об'єктах, які створила природа. Спостереження мають на меті розширити в молодших школярів уявлення про навколишній світ, розвинути уяву й естетичне сприймання того, що оточує, виробити позитивну систему цінностей і установок у ставленні до навколишнього світу, оволодіти нормами екологічної етики, розуміти власні складні взаємозв'язки з природним середовищем. Усе це є основою для формування понять, практичних умінь і навичок. Отже, спостереження – це організоване цілеспрямоване відображення всесвіту, яке подає необхідний матеріал для наукового дослідження й пошуку наукової інформації [61].

Спостереження – це цілеспрямоване, послідовне, планомірне сприймання предметів навколишнього середовища, яке відповідає конкретно визначеній меті й потребує вольових зусиль [2].

Процес осягнення особистістю довкілля починається з емоційного чуттєвого сприйняття, що опирається на безпосереднє сприйняття об'єктів і явищ навколишнього середовища органами чуття. Методичні засоби спостереження встановлюються на психологічному рівні завдяки емоційному переживанню, сприйняттю, стійкій увазі, що впливають на формування вміння спостерігати. Спостерігати – це не лише пильно вдивлятися в предмети чи об'єкти навколишнього світу, а й сприймати зором їх відмінні ознаки, особливості, що надають допомогу в формуванні уявлення молодших школярів.

«Спостереження – це дослідження, під час яких особистість веде візуальний контроль за об'єктом, дозволяючи подіям розгортатися природним шляхом і відзначаючи будь-які зміни. Результат роботи фіксується на носії інформації для подальшого аналізу. Вести спостереження можна без обладнання, із застосуванням спеціальних засобів» [72].

Виділяють такі складники побудови спостереження (за Т. Байбарою):

- 1) цілі спостереження;
- 2) план спостереження;
- 3) безпосереднє цілеспрямоване сприймання явищ природи й предметів;
- 4) висновки спостережень [2].

Вирізняють *метеорологічні* та *фенологічні спостереження*. Ці різновиди завбачують проведення аналізу спостереження за змінами, які відбуваються в природі та пов'язані зі змінами клімату протягом року. Фенологічні спостереження є простими, для них не потрібно складного обладнання, вони доступні кожному, їх можна проводити в одноденних і багатоденних походах. Найціннішими будуть результати фенологічних спостережень тоді, коли є змога спостерігати протягом тривалого часу за одним об'єктом впродовж року. Інформація, яку зібрали під час екскурсії або походу в природу, поєднуючись із результатами про метеорологічні явища, дозволяє молодшим школярам дізнатися про особливості клімату й погоди рідного краю [40]. Якомога частіше треба проводити фенологічні спостереження, особливо весною, краще – в першій половині дня, коли розцвітає чимало рослин й найбільш активні тварини. Об'єктами фенологічних спостережень можуть виступати виключно здорові,

сформовані екземпляри рослин, на які не впливали ні тварини, ні людина. Тому, що фенологічні явища залежать від погодних умов, фенологічні спостереження потрібно пов'язувати з метеорологічними [31].

Метеорологічні спостереження – це вимірювання за допомогою спеціального інструментарію та візуальні оцінки таких атмосферних явищ і метеорологічних величин як: вологість повітря й температура, напрямок і швидкість вітру, висота й кількість хмар, кількість опадів, атмосферний тиск тощо [34].

Фенологічні спостереження треба починати з використання систематичних засобів навчати молодших школярів вмінню спостерігати за змінами в навколишньому середовищі й помічати щось незвичне.

На першому етапі фенологічного спостереження, визначаючи його зміст і мету молодшим школярам треба продемонструвати, наприклад, яку роль у пізнанні навколишнього світу відіграють органи чуття (тема «Органи чуття – наші помічники»).

На другому етапі обираються об'єкти спостереження. Найголовнішою умовою ведення фенологічних спостережень виступає класифікація об'єктів дослідження: їх поділяють на об'єкти живої й неживої природи – стан погоди, рослин, тварин, водойми тощо.

На третьому етапі учні знайомляться із завданнями, які будуть виконувати у процесі спостереження [34; 72].

Спостерігаючи за станом природи, молодші школярі виявляють доступні для них зв'язки між явищами й об'єктами. Спостереження дозволяє нагромаджувати знання, потрібний матеріал для узагальнення та є найпершою ступінню пізнання у процесі використання дослідницьких методів шкільному навчанні [72].

У процесі узагальнення, вчитель повинен використовувати повчальні методичні прийоми, які примусять учнів початкових класів мислити, аналізувати інформацію, яку в процесі спостереження отримали та синтезувати її. До таких методичних прийомів відносяться: постановка проблеми, виявлення ознак, порівняння, узагальнення, висновки.

У навчальному процесі початкової ланки освіти вчитель на природознавчих уроках повинен використовувати інтегрований підхід. Так, після проведеного фенологічного спостереження за природою школярі можуть виконати замальовки або розфарбувати малюнки, об'єкти, явища по пам'яті або з натури. Наприклад, «Рослини восени», «Птахи взимку», «Осінь-чарівниця» тощо.

За результатами спостереження вчитель повинен провести бесіду, яка сприятиме розвитку в учнів зв'язного мовлення. Ефективність фенологічного спостереження значно підвищиться за умови, якщо діти будуть записувати отримані результати. Вони можуть складати схеми й таблиці, робити замальовки, відео- та аудіозаписи, фотографії. З початку організації фенологічних спостережень потрібно навчити молодших школярів прийомам записування результатів [72].

У структурі спостереження виділяються такі компоненти:

1. Цілі спостереження.

Тут визначається об'єкт, за яким буде проводитися спостереження та фіксуватися його результат. Цілі, які визначає вчитель, мають бути усвідомлені й сприйняті школярами.

Розкриття змісту основних термінів допомагає усвідомити цілі. За допомогою цих термінів можна сформулювати ціль, конкретизувати об'єкти й узагальнити результати спостереження. Наприклад, на уроці-екскурсії (3 клас) школярам ставиться завдання: спостерігати восени за кольором неба. *Об'єкт* дослідження – небо; *результат* спостереження – уявлення про колір осіннього неба. Об'єкт спостереження та його результат є конкретними, вони позначаються термінами, які зрозумілі [45; 54].

Учням початкової школи можна запропонувати завдання: спостерігати восени за поведінкою перелітних птахів, де птахи – це типовий образ, а під терміном «перелітні птахи» розуміють групу птахів. Молодшим школярам потрібно називати конкретний об'єкт, для цього необхідно відшукати в навколишньому світі такі предмети, які будуть відповідати цьому об'єкту.

Обов'язковою в початковій ланці освіти є робота, що направлена на усвідомлення цілей спостереження за природою, яка пояснюється наступними причинами:

- у школярів різний рівень засвоєння основних знань, умінь і навичок;
- сприймання має вибірковий характер і без конкретних, усвідомлених цілей школярі будуть сприймати й виділяти в об'єктах природи та її предметах те, що їм буде цікавим і матиме для них відповідне значення;
- кожен об'єкт характеризується різними властивостями, ознаками, частинами, зв'язками й може сприйматися по-різному.

Так як спостереження потребує від школярів значних вольових зусиль і зосередження уваги на досліджуваному об'єкті, то велике значення відіграє на цьому етапі мотивація діяльності.

2. План спостереження.

Для складання плану спостереження за основу треба взяти конкретні завдання, які будуть розв'язуватися послідовно під час спостереження. План гарантує послідовну роботу школярів, запобігає різним випадковостям і стихійності. Так, для того, щоб спостерігати за кольором неба плану не потрібно, а спостереження за поведінкою птахів він обов'язковий. План складає вчитель разом із школярами [3].

3. Безпосереднє цілеспрямоване сприймання предметів і явищ оточуючого світу.

Сприймання починається з того, що школярі організовано розглядають об'єкт в цілому, для того, щоб у них склалося про нього цілісне уявлення. Після цього треба організувати деталізований розгляд і аналіз окремих його частин, які намічені цілями спостереження .

У процесі спостереження, порівняння цілого й частин об'єкта, дає змогу молодшим школярам, по-перше пропускати випадкові ознаки під час сприйняття; по-друге, осмислювати виділені ознаки в контексті цілісного образу, виокремлювати в досліджуваному об'єкті важливі, основні, істотні ознаки та робити висновки й узагальнення [45].

4. Висновки спостереження.

Зміст висновку й перебіг розумової діяльності здобувачів початкової освіти у процесі його викладу встановлюється за допомогою об'єкта й мети спостереження [55].

У процесі фенологічного спостереження виділяють такі етапи:

- *підготовчий етап* – має на меті підвищити пізнавальний інтерес у молодших школярів до об'єкту дослідження. Цьому допомагають короткі бесіди, звернення до власного досвіду дітей, показ фільмів. На підготовчому етапі визначається мета й завдання фенологічного спостереження, даються поради щодо виконання дослідження;
- *етап зосередження уваги на об'єкті спостереження*. Для цього використовують: запитання, художні образи, вірші, загадки, несподіванки, ілюстрації, сюрпризи, прислів'я й приказки, пояснення й показ;
- *основний етап* – це власне спостереження. Цей етап передбачає дослідити в цілому предмет або явище природи, проаналізувати його, дослідити, розкривши не тільки його властивості, які сприймаються почуттями, але й на їх основі уявні властивості предметів і явищ навколишнього світу в їх кардинальних зв'язках. Метою основного етапу дослідження є віднесення даного об'єкту до визначеної групи однорідних предметів, установлення відношень і причинно-наслідкових зв'язків між предметами та явищами природи, які досліджуються та між їх властивостями й частинами;
- *заключний етап* має на меті підсумувати й закріпити отримані уявлення й знання про предмети та явища навколишньої дійсності, а також оцінити ті способи дослідження предметів, які використовують учні [20; 52].

Терміни проведення й зміст спостереження встановлюються з урахуванням умов даної місцевості. Щоб не відчувався розрив між фенологічними спостереженнями та матеріалом, що вивчався на природознавчих уроках, здобувачі початкової освіти приступають до вивчення відповідних природних явищ тоді, коли реально починається в даній місцевості певна пора року.

Слід зазначити, що на початковому етапі навчання молодших школярів спостереженню за природними явищами робота повинна бути організована так, щоб діти послідовно отримували правильні уявлення про умови, в яких живуть

живі організми, про їх діяльність і функції. Довгочасні спостереження за об'єктами навколишнього природного середовища спрямовуються на те, щоб учень одержував знання з самої природи, знання про взаємозв'язки в природі. Щоб сформувати в молодших школярів цілісну картину світу, треба проводити спостереження систематично й взаємопов'язано. Відомості, які зібтали учнів процесі послідовних спостережень упродовж кількох років, можна використати, щоб скласти календар природи [52].

Результати фенологічних спостережень, які проводили учні, учитель може використати на природознавчих уроках, під час пояснення нового матеріалу, поступово підводячи школярів до конкретних висновків із теми, яка вивчається. «Результати спостережень молодших школярів мають використовуватися на кожному уроці, що не лише конкретизує навчання, але й має велике виховне значення, оскільки діти впевнюються у важливості та необхідності своєї роботи» [52]. Обговорення результатів спостережень учнів дозволяє розвивати їхню пам'ять, увагу, підтримувати інтерес до вивчення та збереження природи.

Молодших школярів потрібно залучати визначати зв'язки між станом живої й неживої природи, між окремими компонентами погоди (наприклад, як раптові морози впливають на цвітіння рослин, як впливає хмарність на температуру повітря, як сонячна або похмура погода впливає на дозрівання хлібів, плодів тощо). Усе це служить осмисленому розумінню та якісному запам'ятовуванню природознавчого матеріалу, який вивчається [58].

Буває, що учні початкової школи часто проводять вільні спостереження. Вони можуть зупинити свій погляд на тому, що викликало в них певні почуття, думки, що їм найбільше сподобалося, зачепило, вразило. Усе це молодші школярі відмічають в своїх щоденниках спостереження, а згодом на природознавчих уроках вони обмінюються своїми думками про різні явища в природньому середовищі, які вони побачили й пережили. Фенологічні спостереження є дуже важливими, бо вміння дивуватися – це початок знань і таланту. Такі спостереження не тільки наповнюють учнів природознавчими знаннями, розвивають їхню увагу й мислення, але й виробляють у них інтерес до дослідження навколишнього природного середовища, вони наближають

молодших школярів до моменту, коли виникає почуття подяки за красу й усі секрети оточуючого світу, що розкриваються учням і усвідомлення себе частиною довкілля [58].

Упродовж I - IV класів кількість і характер об'єктів, явищ і засобів спостереження міняється, що свідчить про розширення пізнавальних можливостей учнів. Поступово розширюється проміжок часу й зміст спостереження за змінами в живій і неживій природі, впроваджуються спостереження, які проводяться з використанням пристроїв, збільшується рівень самостійності школярів під час проведення та опису спостереження, відбувається знайомство з явищами та об'єктами навколишнього середовища з встановленням залежності між досліджуваними об'єктами та причинно-наслідкових зв'язків [52].

Суть фенологічних спостереження встановлюється навчальною програмою інтегрованого курсу «Я досліджую світ» і залежить від регіональних факторів, особливостей природного середовища, але існує загальний, обов'язковий для всіх початкових класів мінімум, куди входять спостереження за головними об'єктами природи. До них відносяться спостереження за:

а) Сонцем – час заходу/сходу, розташування в різний період доби на небі, тривалість дня; спостереження за другими астрономічними об'єктами: планетами, зірками тощо, відповідно до змісту базової програми;

б) погодою – температура, види опадів, їх інтенсивність, стан неба (хмарність), вітер і його сила в протягом доби й пір року; спостереження за кліматом: загальна характеристика, пікові показники, зміни за 100 останніх років;

в) формами поверхні та їх зміною – виміряти глибину яру, висоту горба й виявити зміни; простежити переміщення рослинності в залежності від форми рельєфу; корисними копалинами (збір колекцій);

г) ґрунтом – виміряти товщину шарів ґрунту на крутосхилі, зіставити ґрунти різні за складом, дослідити водопроникність, створити макети й зібрати колекцію ґрунтів;

д) водоймами – визначити чистоту, посезонне коливання рівня води, деякі властивості ґрунтових вод, дослідити джерела живлення водойми, виміряти ступінь забруднення води;

е) рослинами й тваринами – визначити зовнішні особливості, сезонні зміни, життєві прояви, познайомитися з компонентами їх навколишнього природного середовища та встановити взаємозв'язки, виявити пристосування різного роду до умов існування, визначити особливості зв'язків із людиною окремих живих організмів, певні правила догляду за ними й охорона;

є) людиною – визначити зовнішні ознаки, способи функціонування організму людини; трудова сезонна діяльність в містах/селах дорослих і дітей; особливості ставлення й спілкування між людьми в сім'ї, в різних ситуаціях;

ж) природними й штучно створеними комплексами – досліджувати угруповання: поле, ліс, парк, водойма, луки тощо;

з) екологічним станом різних об'єктів і територій – таке дослідження моніторингу оточуючого світу повинно поєднуватися з іншими різновидами, наприклад, моделюванням [45].

Якщо проводити фенологічні спостереження за кожним окремим об'єктом оточуючого світу, то їх потрібно спрямовувати на обов'язкове визначення причинно-наслідкових зв'язків між явищами й об'єктами живої й неживої природи, що сприймаються в комплексі (наприклад, від змін у неживій природі залежить стан рослинного світу).

Організовуючи фенологічні спостереження треба обов'язково дотримуватися наступних дидактичних вимог:

- враховувати вікові особливості учнів, їхній індивідуальний і психологічний рівень розвитку, тобто спостереження мають відповідати здібностям й можливостям школярів і бути посильними для них;
- організувати активну пізнавальну діяльність у процесі спостереження;
- показувати практичне значення спостережень;
- проводити систематично й послідовно спостереження, враховуючи сезонні особливості природних явищ;

- звертати особливу увагу на природні умови місцевості, рослинний і тваринний світ, тобто дотримуватися краєзнавчого принципу;

- фронтально познайомити з такими прийомами фенологічного спостереження: фіксувати й вивчати об'єкт у єдності його суттєвих і несуттєвих ознак → виділити істотні ознаки → фіксувати → інтерпретувати → узагальнити → зробити висновок;

- послідовно виробити вміння спостерігати (тренування на моделях, тренування на допоміжних приладах, розпізнавання умовних позначень і знаків, графічний показ явищ природи, що спостерігаються, та їх складових частин, самостійне спостереження, висновки й узагальнення отриманих результатів і їх фіксування);

- виділити суттєві ознаки об'єкта чи явища оточуючого світу;

- чітко обумовити прийоми фіксації спостереження в щоденниках спостережень і календарях природи;

- підготувати батьків – це допомога, яку нададуть дорослі; їхня увага й зацікавленість до дослідження, проведеного школярем і до одержаних результатів;

- систематизувати зміст спостережуваного;

- учитель повинен керувати роботою учнів [8].

Учитель, з першого дня перебування дітей у школі, повинен допомагати їм пізнати навколишнє середовище, розвивати логічне мислення, в доступній формі розкрити складну систему взаємозв'язків предметів і явищ, навчити оберігати й любити оточуючий світ, навчити любити природу, розуміти красу рідного краю, формувати науковий світогляд. Ця мета може бути досягнута через організацію систематичних фенологічних спостережень.

Таким чином, фенологічне спостереження як важливе джерело знань про навколишнє природне середовище, спрямоване на вироблення в молодших школярів найважливіших умінь – дивитися й бачити. Розвивати в здобувачів початкової освіти вміння здійснювати систематично спостереження, привчати їх завжди спілкуватися з природним довкіллям, навколишнім світом, усе це сприятиме розвитку їхнього інтересу до фенологічних спостережень,

розвиватиме мислення, мовлення, уяву тощо. Фенологічні спостереження надають змогу учням початкової ланки освіти не тільки вірно й глибоко засвоїти важливі відомості з природничої освітньої галузі, а й полюбити природу, вони сприяють розвитку здатності естетично сприймати й охороняти довкілля.

Висновки до першого розділу

У дослідження різних українських учених (І. Бех, Н. Бібік, М. Вашуленко, О. Дусавицький, С. Пасічник, В. Сухомлинський, Т. Байбара та ін.) зверталася увага на проблеми спостереження й розвитку спостережливості в дітей. Різноманітні підходи свідчать про поєднання усвідомлення спостереження як дієвої форми осягнення навколишньої дійсності, метою якої є накопичення фактів, елементарних уявлень про природні об'єкти та явища навколишнього середовища. Завдяки цьому спостереження треба розглядати як психічний процес, як пізнавальну діяльність і як навчальний метод.

Важливим методом, що забезпечує наочно-чуттєву основу засвоєння є фенологічні спостереження.

Спостереження – це планомірне, цілеспрямоване сприйняття предметів і об'єктів навколишнього природного середовища, яке призводить до вироблення вміння спостерігати, яке підпорядковується визначеним конкретним цілям і потребує вольових зусиль. Під час фенологічного спостереження учні досліджують предмети живої й неживої природи та природні явища, виокремлюють їх ознаки істотні й неістотні, визначають залежності між ними та взаємозв'язки тощо. Це сприяє тому, що в молодших школярів розвиваються уявлення про навколишній світ, вони приходять до висновку, що в природі все знаходиться в гармонії один з одним, все взаємопов'язано.

Спостереження – це дослідницький метод послідовного, планового й фіксованого сприйняття предмета чи об'єкта, що досліджується. Спостереження дозволяє досліднику отримувати інформацію про об'єкт, предмет чи явище навколишнього світу, використовуючи органи чуття для сприймання природних об'єктів.

Фенологічні спостереження займають першорядне місце в навчальному й виховному процесі на природознавчих уроках. Сезонні природні явища вивчає наука фенологія, яка встановлює й фіксує різні циклічні явища, які виникають у живій і неживій природі та пов'язуються зі змінами пір року. Молодші школярі можуть спостерігати за змінами пір року, за ознаками весни, літа, осені, зими; за випаданням першого снігу; за пробудженням навесні рослин, початком цвітіння, дозріванням ягід і плодів; прильотом і відльотом птахів; за представниками тваринного світу, за різними об'єктами довкілля тощо

Фенологічні спостереження – це такі систематичні дослідження, які передбачають аналіз спостереження природних явищ, які пов'язуються з сезонними змінами клімату упродовж всього року.

Фенологічні спостереження є простими, бо не вимагають складної апаратури й доступні кожному. Такі спостереження можна проводити в одноденних і в багатоденних походах. Найціннішими результатами фенологічних спостережень будуть саме ті, які проводилися протягом тривалого часу за одними й тими ж об'єктами упродовж року. Аналіз результатів фенологічних спостережень, які були зібрані під час таких екскурсій у поєднанні з відомостями про метеорологічні явища дозволяють зробити висновок про особливості погоди й клімату певної місцевості.

На уроках інтегрованого курсу «Я досліджую світ» і в позаурочний час учитель повинен організовувати планомірні постійні фенологічні спостереження школярів за сезонними змінами в природі. Насамперед, такі спостереження дають змогу розвинути образне й конкретне мислення, уявлення й поняття про навколишнє природне середовище, розвинути логічне мислення, а також усне й писемне мовлення здобувачів початкової освіти. Фенологічні спостереження допомагають сформувати основи наукового світосприймання, переконати учнів у безперервній зміні й розвитку явищ природи, їх взаємних зв'язках та закономірностях того, що робиться в оточуючому світі. Нарешті, фенологічні спостереження сприяють формуванню однієї з найголовніших якостей особистості – спостережливості, яка пов'язується з розвитком пам'яті,

вихованням стійкої уваги, формуванням уміння виявляти зв'язки між природними явищами, допитливістю.

Якщо фенологічне спостереження організоване правильно, то воно сприяє вихованню таких важливих якостей молодшого школяра, як працелюбність, охайність, а також дає можливість сформувати в молодших школярів здатність працювати постійно, виховати ініціативу й розвинути самостійність. У процесі проведення дослідження в учнів виробляються навички використовувати деякі метеорологічні прилади (термометр, гномон) та вміння, які потрібні для того, щоб оформити записи про погоду тощо. Виділені навички й уміння відіграють велику роль під час засвоєння природознавчого матеріалу учнями початкової школи та в їхній підготовці до практичної самостійної діяльності.

Учитель має сприяти учням у пізнанні навколишнього природного середовища, доступно пояснюючи складну систему взаємозв'язків між предметами та явищами. Він повинен навчити учнів любити та оберігати природу, розуміти її красу, розвивати логічне мислення і формувати науковий світогляд. Ця мета може бути досягнута через організацію постійних спостережень.

Таким чином, фенологічне спостереження як важливе джерело знань про навколишнє природне середовище, спрямоване на вироблення в молодших школярів найважливіших умінь – дивитися й бачити. Розвивати в здобувачів початкової освіти вміння здійснювати систематично спостереження, привчати їх завжди спілкуватися з природним довкіллям, навколишнім світом, усе це сприятиме розвитку їхнього інтересу до фенологічних спостережень, розвиватиме мислення, мовлення, уяву тощо. Фенологічні спостереження надають змогу учням початкової ланки освіти не тільки вірно й глибоко засвоїти важливі відомості з природничої освітньої галузі, а й полюбити природу, вони сприяють розвитку здатності естетично сприймати й охороняти довкілля.

РОЗДІЛ 2. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ РОЗВИТКУ ФЕНОЛОГІЧНИХ СПОСТЕРЕЖЕНЬ У МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ

2.1. Організація та хід проведення констатувального етапу педагогічного експерименту

Теоретично проаналізувавши психологічну, педагогічну й методичну літературу з проблеми організації фенологічних спостережень учнів початкової ланки освіти за змінами в навколишньому природному середовищі дозволив зробити висновок, що завдяки систематичним спостереженням і накопиченню школярами реального природознавчого матеріалу, поєднуючи його з вказівками вчителя, сприятиме формуванню в учнів, з перших днів навчального процесу, правильних уявлень про об'єкти та природні явища, зв'язки між ними та на цій основі нагромаджувати природознавчі знання, початкові основи наукового світогляду.

У початковій школі природознавство може реалізувати своє навчальне, розвивальне й виховне значення тільки тоді, коли на уроках інтегрованого курсу «Я досліджую світ» молодші школярі будуть брати участь у проведенні дослідів, практичних робіт, здійснювати самостійні спостереження за об'єктами природи в класі (куточок живої природи), в позакласній і позаурочній роботі (походи та екскурсії в природу, фіксувати фази розвитку живих об'єктів у природному середовищі, ведення щоденника спостережень тощо).

Для визначення рівня спостережливості учнів початкових класів ми провели констатувальний етап педагогічного експерименту протягом 2023-2024 навчального року. Експеримент проводився на базі Роменської загальноосвітньої школи I-III ступенів № 7 Сумської області. У дослідженні брали участь учні двох третіх класів (3-А, 3-Б), всього 45 учнів.

Констатувальний етап педагогічного експерименту мав на меті з'ясувати вихідний рівень організації спостереження та розвитку спостережливості молодших школярів.

Для впровадження спостереження в освітній процес природничої освітньої галузі серед учнів початкової школи ми здійснили дослідження, що включало чотири етапи:

перший етап (підготовчий етап експерименту) – здійснити теоретичний аналіз виділеної проблеми; дослідити психологічні й педагогічні основи спостереження та спостережливості молодших школярів; схарактеризувати стан дослідження проблеми в педагогічній і психологічній літературі, обґрунтувати актуальність проблеми дослідження;

другий етап (констатувальний етап експерименту) – розробити програму констатувального експерименту, визначити експериментальну базу; провести діагностику вихідних показників організації фенологічних спостережень учнів початкової школи та вчителів, проаналізувати й порівняти отримані результати між контрольною групою та експериментальною групою;

третій етап (формульальний етап експерименту) – розробити й впровадити експериментальне дослідження організації фенологічних спостережень учнів початкової школи;

четвертий етап (контрольний етап експерименту) – повторно діагностувати рівні організації фенологічних спостережень учнів початкової школи за допомогою певних методик; порівняти результати констатувального й формульального етапів педагогічного експерименту; сформулювати загальні висновки дослідження.

Завдання експериментального дослідження полягало в наступному:

- 1) вивчити організацію фенологічних спостережень у дітей початкової школи;
- 2) організувати заняття, спрямовані на розвиток фенологічної спостережливості школярів;
- 3) проаналізувати ефективність запропонованої методики для розвитку спостережливості серед молодших школярів.

Метою констатувального етапу педагогічного експерименту було визначення початкового рівня організації спостереження та розвитку спостережливості серед молодших школярів.

Розробляючи методику констатувального етапу педагогічного експерименту, ми опирались на існуючі структурні компоненти формування спостережливості учнів третього класу:

– когнітивний компонент відображає знання, уміння й навички, поєднуючи з інтересами, це рівень підготовленості та прагнення отримати, знайти й переосмислити інформацію про об'єкти оточуючого світу;

– мотиваційний компонент містить бажання молодших школярів показати себе компетентною особистістю в процесі взаємодіяння з об'єктами природи;

– діяльнісний компонент представляє рівень підготовленості й потягу до практичних дій з об'єктами природи.

За цими показниками ми визначили рівні розвитку спостережливості у учнів початкової школи: низький, середній та високий. Характеристику цих рівнів наведено нижче.

До низького рівня спостережливості віднесемо учнів, які сприймають предмети й об'єкти природи, спираючись на органи чуття; сприймання не стає спостереженням, школярі неспроможні відмічати малопомітне; не можуть відрізнити істотні ознаки від неістотних; у них відсутні навички спостережливості.

До середнього рівня спостережливості віднесемо школярів, які сприймають і частково відділяють істотне від неістотного; можуть більш-менш відзначити малопомітне; навичка спостережливості неформована, але її основи закладено; учні можуть бачити тільки зовнішні ознаки спостережуваного об'єкта природи.

До високого рівня спостережливості віднесемо молодших школярів, які вмотивовано сприймають об'єкти й предмети оточуючого світу; віднаходять в спостереженому малопомітне; бачать у спостережуваному об'єкті не лише зовнішню сторону, а й внутрішню; вміють вдивлятися в об'єкт чи предмет спостереження, вміють виділяти загальне й суттєве в досліджуваному об'єкті. Вироблена й сформована навичка спостережливості.

Результати констатувального етапу педагогічного експерименту показали, що на практиці переважають такі методи навчання природничої освітньої галузі, як спостереження та ілюстрування. Серед форм організації освітнього процесу,

крім уроків, учителі найчастіше обирають практичні роботи та виховні заходи. Однак досліди рідше застосовуються в процесі навчання природничої галузі у молодших школярів, через відсутність матеріального оснащення, значні витрати часу та зусиль на підготовку і проведення, а також через невпевненість як учителів, так і учнів. Деякі вчителі не приділяють достатньої уваги проведенню екскурсій, дослідів та предметних уроків, або використовують їх епізодично, без систематичності. Це приводить до того, що учень не зовсім добре засвоює навчальний матеріал, втрачається інтерес до природознавчого предмета, а властивості молодшого школяра (зріст, вік, маса тіла, успішність з предмету « Я досліджую світ» тощо) не розвиваються належним чином.

Для вирішення завдань констатувального етапу експерименту нами були використані наступні методи дослідження:

- бесіда з учителями початкової школи;
- спостереження за діяльністю учнів на природознавчих уроках;
- анкетування третьокласників;
- бесіда з учнями третього класу.

Спостереження, як метод дослідження, дозволило зібрати факти в їх реальному взаємозв'язку та прослідкувати процес розвитку спостережливості серед молодших школярів.

На констатувальному етапі експериментального дослідження було проведено бесіду та анкетування вчителів (10 осіб) і учнів для з'ясування стану вирішення проблеми в їхній навчальній та педагогічній діяльності, а також для визначення рівня організації і проведення спостережень з молодшими школярами на уроках «Я досліджую світ».

Бесіда з учителями дала можливість врахувати їхню думку стосовно методики організації й проведення екскурсій в природу, фенологічних спостережень і дослідів на уроках інтегрованого курсу «Я досліджую світ» (Додаток А).

Нами було проведено опитування вчителів щодо використання спостережень в навчально-виховній роботі з учнями початкової школи.

Проаналізувавши результати опитування, можемо відмітити, що 50% опитуваних учителів вважають, що фенологічні спостереження є частково ефективною формою організації навчання на природознавчих уроках; 15% учителів – вважають спостереження важливою ефективною формою організації навчання природничої освітньої галузі; 35% опитаних учителів не визнають ефективною таку форму проведення природознавчих уроків.

Відповідаючи на питання: «Чи часто Ви застосовуєте метод спостереження на своїх уроках?», 50% опитаних учителів зазначили, що роблять це «не часто», 10% респондентів дали ствердну відповідь, а 40% учителів вказали, що не використовують цей метод взагалі в своїй роботі з учнями. Щодо ставлення до уроків-спостережень, 60% вчителів вважають за краще проводити звичайні уроки, оскільки вважають їх найважливішою формою організації навчального процесу. 20% учителів відзначають, що іноді проводять уроки-спостереження, бо вони є цікавими й корисними для молодших школярів, а ще 20% вважають, що такі уроки мають бути частішими, оскільки це сприяє глибшому засвоєнню природознавчого матеріалу.

На питання «Чи дають спостереження найбільш повну інформацію з теми, що вивчається?», 40% вчителів відповіли «Іноді», 20% — «Завжди», а 40% зазначили, що спостереження «не дають повної інформації».

Коли вчителів запитали, чи вважають вони, що метод спостереження взагалі не доречний в початковій школі, 35% респондентів дали ствердну відповідь, що свідчить про те, що вони не застосовували б цей метод, якби не вимога календарного плану. Проте 50% учителів вважають, що метод спостереження є найбільш ефективним для кращого закріплення навчального матеріалу з природничої освітньої галузі.

Під час бесіди вчителі (80%) говорили про те, що проведення фенологічних спостережень в початковій ланці освіти підвищує особисту зацікавленість до навчального предмету «Я досліджую світ», зумовлює формування екологічної культури в здобувачів початкової освіти, допомагає осмисленню важливості бережливого ставлення до навколишнього світу й природи, усвідомити, що людина є частиною природи, тому з нею необхідно жити в гармонії.

Відповідаючи на питання «Як часто ви з класом виходите на екскурсії?», 7,7% опитаних педагогів проводять екскурсії 4 рази на рік, відповідно до пори року.

На питання «Що, на ваш погляд, заважає проводити екскурсії в природу частіше?» були отримані такі відповіді: 1 причина — 61,5% вважають, що високі витрати на послуги компаній, які займаються організацією екскурсій; 2 причина — 53,8% зазначили високу трудомісткість процесу підготовки; 3 причина — 46,2% відзначили відсутність методичного матеріалу; 4 причина — відсутність стимулюючої надбавки до заробітної плати; 5 причина — 46,2% вказали на відсутність відповідного методичного матеріалу.

Відповідаючи на питання «Якби у вас був готовий методичний комплект для проведення екскурсії в природу, ви проводили б їх частіше?», 92,9% респондентів дали позитивну відповідь.

На питання «Чи може екскурсія розглядатися як основний спосіб розвитку фенологічних спостережень?» всі 100% опитаних дали ствердну відповідь.

Аналіз отриманих результатів у ході анкетування й бесіди вчителів, показав, що переважна кількість учителів вважає, що проблема застосування фенологічних спостережень на природознавчих уроках у дидактиці недостатньо розроблена. Було виявлено, що вчителі в початковій школі переважно використовують для формування природознавчих знань наступні організаційні форми навчального процесу: спостереження, нестандартні уроки, бесіди, подорожі. Більша частина опитаних учителів вважають, що спостереження є одним із важливих методів у процесі вивчення інтегрованого курсу «Я досліджую світ» тому, що природа, як відмічав В. Сухомлинський, «є вічним джерелом дитячого розуму, фантазії, словесної творчості. Тому яскраві образи рідної землі живлять свідомість дитини, а закони мислення розкриваються не перед класною дошкою, а серед поля, на лузі, біля річки, в гаю тощо» [61].

Слід зазначити, що екскурсії в природу мають бути постійними та систематичними, тільки тоді вони зможуть ефективно сприяти розвитку фенологічних спостережень. Усі опитані вчителі підтвердили, що екскурсії

можуть стимулювати подальший розвиток пізнавальних процесів у учнів початкових класів.

Аналіз проведених учителем уроків «Я досліджую світ» переконав у тому, що перебіг навчального процесу в початковій ланці освіти має репродуктивний характер: учитель розповідає навчальний матеріал, учень активно запам'ятовує його, застосовує отримані знання на практиці. На таких уроках відбувається переважно усвідомлення інформації, яка впливає на зниження чуттєвого досвіду й творчості. Учителі іноді бувають байдужі до того, що якраз у процесі навчання в початковій школі в дітей розвиваються розумові здібності, мислення, формується досвід навчальної самостійної діяльності, а без цього неможливий розвиток спостережливості.

На наступному етапі експерименту була проведена бесіда з третьокласниками (Додаток Б), яка сприяла глибшому пізнанню психологічних особливостей дитини, характеру й рівня її знань, інтересів, мотивів дій і вчинків шляхом аналізу даних, які були одержані під час відповідей на поставлені запитання [5].

Через бесіду ми глибше зрозуміли мотивацію роботи респондентів щодо сформованості спостережливості школярів. У процесі бесіди враховувався відгук третьокласників, що допоміг її спрямувати в потрібне русло, створювалася атмосфера доброзичливості й щирості заради одержання більше вірогідної інформації. Ми використали метод бесіди, який мав на меті одержати додаткову інформацію з приводу сформованості означеної проблеми.

Щоб оцінити ефективність проведення фенологічних спостережень у третьому класі, значення та ставлення до них молодших школярів, нами було проведено анкетування поміж третьокласниками експериментального й контрольного класів (Додаток В).

Аналіз результатів анкетування представлено в таблиці 2.1.

Отримані результати показали, що діти досить часто ведуть спостереження за природою на уроках природничої освітньої галузі, в експериментальному класі 40% третьокласників, а в контрольному класі – 55%. Кількість третьокласників, які одержують задоволення від спостережень, проведених

учителями, майже однакова: 60% дітей – у експериментальному класі та 70% – у контрольному класі. У експериментальному класі 20% школярів, а в контрольному класі 25% учнів думають, що спостереження проводити з ними повинна окрема людина, а не класовод.

Таблиця 2.1

Результати анкетування учнів експериментального та контрольного класів

Експериментальний клас				Контрольний клас		
Номер питання	Відповіді			Відповіді		
	Так	Ні	Важко відповісти	Так	Ні	Важко відповісти
Чи часто ви спостерігаєте за природою на уроках природничої освітньої галузі?	40%	15%	45%	55%	10%	35%
Чи задоволені ви спостереженнями, які проводяться вчителем?	60%	20%	20%	70%	25%	5%
Чи вважаєте ви, що спостереження повинен проводити окремий учитель?	20%	55%	25%	25%	45%	30%
Чи зуміли ви порозумітися зі своїм класним керівником?	90%	5%	5%	85%	5%	10%
Чи вважаєте ви необхідним проводити спостереження на уроках природничої освітньої галузі?	80%	2%	8%	80%	5%	5%

На запитання «Чи ти зміг дійти згоди зі своїм учителем?» у експериментальному класі ствердну відповідь дали 90% учнів, в контрольному –

85%. У цих третіх класах 80% респондентів думають, що потрібно організувати спостереження за навколишнім природним середовищем на уроках інтегрованого курсу «Я досліджую світ». З огляду на отримані результати можна узагальнити, що в початковій ланці освіти проведення фенологічних спостережень для школярів має особливе значення, бо цей вид організації освітнього процесу є для них цікавим і необхідним, сприяє розвитку їхнього мислення, самостійності, творчості, розширює знання з природничої освітньої галузі.

На констатувальному етапі педагогічного експерименту нами досліджувалася діяльність третьокласників на уроках «Я досліджую світ». Щоб виявити у них рівень засвоєних природознавчих знань ми провели бесіду, проаналізували щоденники спостереження за навколишнім середовищем, розробили анкети й провели вікторини, тест (Додаток Г). Оцінювали навчальні досягнення третьокласників із природничої освітньої галузі відповідно до контрольного зрізу ми проводили за рівнями: низький, середній, високий.

Таблиця 2.2

Успішність учнів з природничої освітньої галузі на початку експерименту
в контрольному й експериментальному класах

Успішність в балах	Кількість учнів	
	Експериментальний клас	Контрольний клас
1-4	-	-
5	2	1
6	1	2
7	5	4
8	7	6
9	2	5
10	3	2
11	3	2
12	-	-

На початку першого семестру нами було проведено самостійну роботу на виявлення природознавчих знань учнів (Додаток Д). Аналіз результатів цієї роботи в контрольному й експериментальному класі було узагальнено й представлено в таблиці 2.2, яка показує, що рівні успішності є подібними.

Для більшої наочності узагальнений розподіл рівнів розвитку спостережливості учнів початкової школи на уроках «Я досліджую світ» за результатами констатувального етапу педагогічного експерименту представлено в таблиці 2.3. та на рисунку 2.1.1.

Таблиця 2.3

Рівні сформованості природознавчої компетентності і спостережливості
учнів початкової школи

Методи	Рівні сформованості спостережливості				
	Високий	Середній	Низький	Разом	
				Абсол.	%
Спостереження	12,2	62,9	24,9	45	100
Бесіда	13,5	60,2	26,3	45	100
Анкетування	15,4	54,5	30,1	45	100
Узагальнені результати	13,7	59,2	27,1	45	100

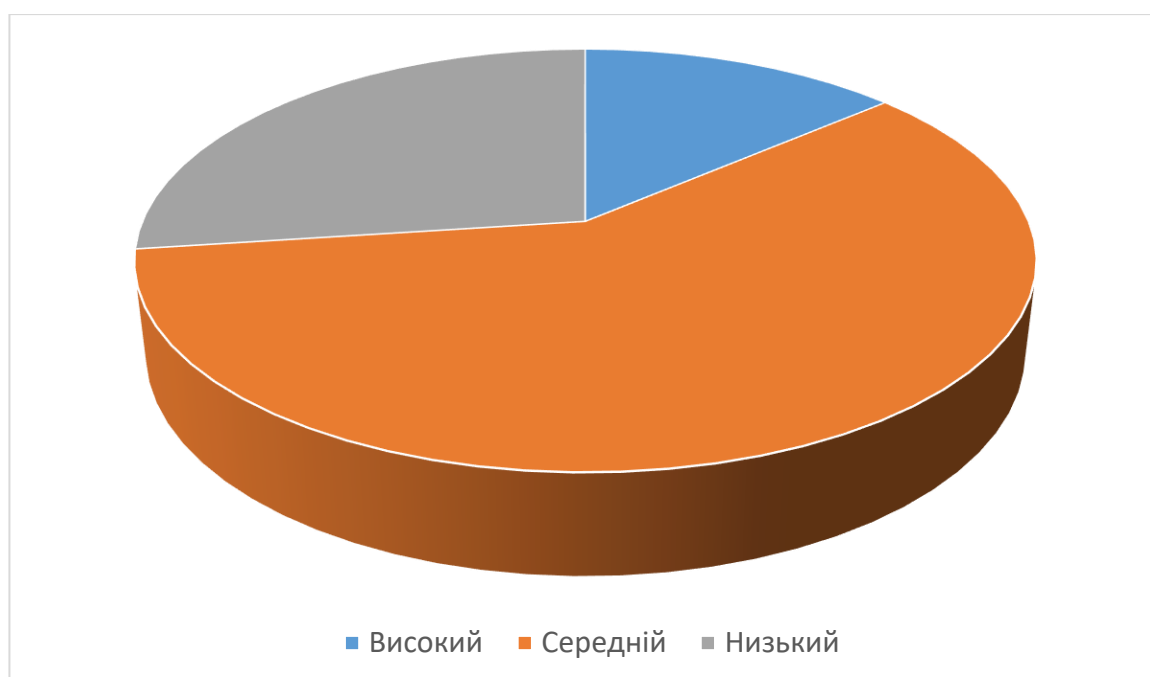

Рис. 2.1.1. Рівні сформованості спостережливості учнів початкової школи (%)

Аналіз сучасного стану проблеми дослідження в практичній роботі початкової ланки освіти, показав, що сьогодні вчителі нерідко відмовляються від такого важливого практичного методу, як фенологічні спостереження, незважаючи на те, що навчальна програма інтегрованого курсу «Я досліджую світ» в початковій школі передбачає проводити спостереження в природі, навколишньому світі. Спостереження за освітнім процесом і відвідування кількох природознавчих уроків, показали, що в третьокласників фактично не достатньо розвинені вміння спостерігати самостійно за змінами в живій і неживій природі, а рівень розвитку природознавчих знань є зазвичай середнім або достатнім.

Отже, результати проведеного констатувального етапу педагогічного експерименту схиляють до того, що необхідно посилити роботу стосовно розвитку в учнів початкових класів природознавчого мислення. Така діяльність полягає в постійному проведенні фенологічних спостережень за явищами в природі, в різні пори року, вона впливатиме на розвиток пізнавального інтересу до оточуючого світу, природи рідного краю, наблизитиме школярів до навколишнього природного середовища й підводитиме їх до рівня ціннісного ставлення до нього.

2.2. Методика організації та проведення фенологічних спостережень з учнями початкової школи

Організація, хід і результати констатувального етапу педагогічного експерименту, констатували, що потрібно вдосконалювати процес розвитку природознавчої компетентності в здобувачів початкової освіти на основі розвитку їхньої спостережливості, враховуючи особливості методики навчання природничої освітньої галузі. Результати констатувального дослідження показали, що потрібно вносити зміни в процес формування природознавчих знань, виявити й обґрунтувати умови, які б сприяли оптимізації освітнього

процесу, позитивно впливали на поліпшення мотивації до формування спостережливості в молодших школярів.

У процесі розвитку спостережливості учнів початкових класів важливо вибудувати систему успішного функціонування всіх компонентів освітньої системи, залежної від цілей, завдань, змісту, форм і методів, тобто забезпечити необхідні педагогічні умови.

В. Сухомлинський вважає, що педагогічні умови – це сукупність обставин, пов'язаних між собою, які забезпечують цілеспрямований процес управління в освіті [61]. Це умови, які створює вчитель, щоб досягнути визначеної освітньої мети – розвинути спостережливість учнів третього класу, а для цього потрібно використовувати наступні види умов:

- психолого-педагогічні;
- організаційно-педагогічні;
- дидактичні.

Психолого-педагогічний вид умов потрібний на базовому рівні, це означає, що для учнів потрібно створити такі умови, щоб дітям було зручно й затишно знаходитися в навчальній установі й у колективі школярів. У той же час психологічні й педагогічні критерії надають перспективу для творення таких умов, наприклад, проведення початкових і проміжних діагностик психологічних, робота психолога й учителя, яка спрямована на зміцнення класного колективу, розкриття психологічної незвичайності кожного учня в класі.

Організаційно-педагогічний вид умов необхідний, щоб організувати сам навчальний процес, досягнути дидактичні цілі навчання. Сюди можна віднести сумлінний підбір учителем методів, форм і його перетворення, щоб вони відповідали конкретним педагогічним завданням у такому колективі [64].

Дидактичні умови є найважливішими умовами навчального процесу учнів початкової школи. Вони щільно взаємопов'язані з психолого-педагогічними й організаційно-педагогічними видами умов, включаючи аспекти процесу навчання. Зміст дидактичних умов змінюється в залежності від завдань, які ставить учитель у процесі навчання.

Для розвитку спостережливості учнів можна використовувати комплекс дидактичних умов, що включає:

1. ретельно відібраний і проаналізований зміст навчального процесу для формування спостережливості у молодших школярів;
2. забезпечення єдності мотиваційного, змістовного та операційного компонентів навчання;
3. поєднання репродуктивної та продуктивної діяльності учнів;
4. поступове підвищення рівня самостійності учнів під час виконання вправ для розвитку спостережливості;
5. стимулююча діяльність учителя, що сприяє інтенсифікації навчального процесу.

Технологія навчання передбачає застосування таких методів:

- метод проблемного навчання;
- метод самостійної роботи;
- частково-пошуковий метод;
- дослідницькі методи.

Розглянемо вдосконалену нами методику роботи щодо проведення фенологічних спостережень на уроках інтегрованого курсу «Я досліджую світ», яка включає:

1. поглиблення й уточнення знань про тваринний і рослинний світ, про явища природи відповідно до сезонних змін у природі;
2. проведення фенологічних спостережень: сезонні зміни ґрунтів, водойм, тварин, рослин, праці людей;
3. записування всіх результатів фенологічних спостережень молодшими школярами в своїх індивідуальних «Щоденниках спостережень» та в класному календарі природи;
4. використання різноманітних прийомів і форм проведення фенологічних спостережень.

Така система роботи, стосовно організації фенологічного спостереження, спрямована на розвиток понять і уявлень про навколишнє природне середовище, розвиток логічного мислення, усного й писемного мовлення молодших

школярів, формування основ наукового світосприймання, переконання молодших школярів у безперервній переміні й розвитку явищ природи, їх взаємному зв'язку та закономірностей того, що діється в природі. А також дозволить сформувати одну з найголовніших рис особистості – спостережливість, яка пов'язується з формуванням стійкої уваги, розвитком допитливості, пам'яті, з розвитком уміння виявляти зв'язки між різними явищами природи. Зразок записів молодшими школярами фенологічних спостережень у «Щоденнику спостережень» представлено в таблиці 2.4.

Таблиця 2.4.

Приклад фіксування учнями фенологічних спостережень

Дата	Тривалість дня	Температура повітря	Вітер (сила)	Стан неба (хмарність)	Опади	і
Умовні знаки						
Сила вітру		Напрямок вітру				
→ - слабкий вітер		↑ - південний		- північно-західний		
→ - помірний вітер		→ - західний		північно-східний		
→ - сильний вітер		← - східний		південно-східний		
→ - ураган (дуже сильний вітер)		↓ - північний		південно-західний		
Стан неба (хмарність)						
○ - ясно (світить Сонце, безхмарно або на небі є невеликі хмари)						
○ - хмарно (на небі багато хмар, які час від часу закривають Сонце)						
● - похмуро (Сонце повністю за хмарами, суцільна хмарність, без просвітів)						
Опади			Інші явища			
* - сніг:: - дощ			∞ - ожеледиця ≡ - туман			
Δ - град			роса - гроза			
			іній - веселка			

До освітнього процесу третьокласників ми ввели спеціально розроблені уроки з курсу «Я досліджую світ». Під час цих уроків учні мали можливість насолоджуватися природою: милуватися парком, річкою, слухати спів пташок, вбирати аромати й красу осінніх квітів, прислуховуватися до звуків природи та спостерігати за її станом і природними явищами.

Ми дібрали теми для «Уроків серед природи», які, на нашу думку, можна проводити в кожному класі початкової школи (табл. 2.5), а також розробили урок з використанням методу спостереження на тему: «Завітала осінь у наш рідний край» (Додаток Е).

Таблиця 2.5

Тематика «Уроків серед природи»

Клас	Тематика «Уроків серед природи»			
	Осінь	Зима	Весна	Літо
1	Золото осені; Осінні дарунки; Осінь-плакса.	Якого кольору зима; В гості до ялинки; Казки зимового лісу.	Перша зелень весни; Здрастуй, пролісок; Зелений шум.	Якого кольору літо; Лісові сюрпризи; Чудо-райдуга.
2	Карнавал осінніх барв; Чим пахне осінь; Зажурена квітка.	Срібні дерева; Фантазії Снігової королеви; Свято снігопаду	Блакитна весна; Свято весняних квітів; Про що співає весна	Краса літнього поля; Річкова прохолода; Літні візерунки.
3	Вклонися калині; Танок осіннього листя; Прощальна краса.	Зимові витинанки; Сніжинки-балеринки; Зачарована краса	Ранок року; Земля квітує; Весняні аромати.	Барви лугу; Дзвінка пісня джерела; Чим пахне літо.
4	Свято зрілості; Осіній сум; Музика листопаду.	Зима-скульптор; Кришталевий дзвін зими; Царство сну	Вернісаж весняних барв; Біле марево садків; Весняна симфонія.	Хоровод літніх квітів; Музика літнього дощу; Рум'янець року.

Під час проведення «Уроків серед природи» з третьокласниками ми переконалися, що кожна тема уроку повинна приносити учням багато нових відкриттів, які вони роблять самостійно, а також допомагати їм зрозуміти важливість охорони навколишнього середовища. Ми намагалися подати пізнавальну частину уроків, чергуючи дидактичні ігри, а також залучали учнів до складання дидактичних казок, використовуючи елементи музикотерапії та казкотерапії.

Важливе місце в таких уроках під відкритим небом займало читання творів В. Сухомлинського, таких як «Живе і неживе», «Усе в природі змінюється» та інші. Ці уроки сприяли тому, що учні почали більше цікавитися навколишнім світом і прагнули його пізнавати. На цих уроках діти спостерігали за природними об'єктами, розширювали свої знання, вивчали правила поведінки в природі (Додаток Ж).

Організовані нами індивідуальні та групові спостереження були спрямовані на навчання дітей правильно сприймати природу, розвивати творче мислення, формувати екологічне усвідомлення та збагачувати словниковий запас. Такі екскурсії стали справжніми лабораторіями творчих пошуків для учнів. Наприклад, під час осінньої екскурсії діти захоплювалися кольорами осені, спостерігали різноманітні відтінки природи. Вони вивчали будову листочків, відгадували загадки, згадували вірші про осінь та створювали власні казки на тему осені. Ці заняття організовувалися як індивідуально, так і в парах чи групах.

Спостерігаючи за природою, учні знайомилися з характерними ознаками осені, а також активно брали участь у іграх, таких як «Хто де живе?» та «Хто що робить?».

Щоб виявити зміни в живій і неживій природі нами використовувалася евристична бесіда.

Молодші школярі навчилися помічати навколо себе безліч цікавих явищ, зрозуміли взаємозв'язок між усіма елементами живої та неживої природи. Вони міркували, розмірковували, а ми допомагали їм стати маленькими дослідниками. Це є однією з основних ідей Концепції Нової української школи.

Як частину позакласної роботи ми запропонували учням 3 класу прості практичні завдання, наприклад, доглядати за маленьким деревцем вдома або поливати й пересаджувати кімнатні рослини в куточку живої природи. Спостерігаючи за рослинами в саду чи квітнику, учні записували свої спостереження в щоденниках «Я - дослідник». Підсумком цих спостережень стали дидактичні казки, які діти створювали про свої улюблені рослини. Через ці заняття перед учнями відкривався захоплюючий світ природи, де вони могли спостерігати за різноманітними кольорами, звуками, грати та творити в казці, що надихало їх робити добрі вчинки.

Підсумки цієї роботи свідчать про ефективність процесу формування екологічно свідомої поведінки у третьокласників. Вони почали по-іншому дивитися на сміття, що лежить на березі річки, в їхніх поглядах з'являлася тривога. Все частіше вони розповідали історії про покинутих тварин і добрі справи зоозахисників, які допомагають тваринам.

Окрім виділених методів, умов, форм і прийомів навчання, ми використовували в своїй роботі *урок-екскурсію*.

Екскурсія дозволила не лише практично здійснювати педагогічні прийоми удосконалення спостережливості, екскурсія – це вид роботи, під час якої найбільше задіяний пізнавальний апарат учня.

Навчальна екскурсія в природу – складна в організаційному відношенні форма занять із учнями, що вимагає ретельної підготовки вчителя та учнів.

Організовуючи кожну екскурсію, ми дотримувалися виділених етапів:

1. підготовка вчителя та учнів до екскурсії;
2. проведення екскурсії та робота на об'єктах для дослідження;
3. обробка конкретного матеріалу, отриманого у процесі екскурсії, його оформлення й використання в процесі навчання.

Готуючись до проведення навчальної екскурсії на природі, ми формулювали її мету та завдання, обирали маршрут і спочатку ознайомлювалися з ним на місці. Також ми визначали, де та скільки зупинок зробимо під час екскурсії, складали індивідуальний план маршруту, відбирали методи роботи та готували учнів до екскурсії, проводячи необхідний інструктаж. Крім того, ми

визначали, як можна використовувати матеріали, отримані під час екскурсії, для подальших уроків з природничої освітньої галузі.

Методика проведення екскурсії залежала від її цілей та завдань, а також від вибраних об'єктів для вивчення. Організуючи екскурсію, ми дотримувалися певних загальних принципів, правил і вимог:

1. вступну бесіду ми починали з огляду навколишньої місцевості. Ми розповідали, як виокремити прості природні комплекси та їх охарактеризувати, повторювали правильність їх запису в щоденнику спостереження, нагадали як правильно себе поводити в природному середовищі.

2. Самостійні дослідження груп учнів із вивчення природних об'єктів здійснювалися за наміченим планом (кожна група вивчала окремий об'єкт або всі учні йшли від одного об'єкта до іншого об'єкта).

3. Під час проведення завершальної бесіди ми узагальнили результати дослідження й проведеного спостереження, перевірили, чи правильно виконані завдання, нагадали про те, яку виконувати роботу вдома: оформити зібрані матеріали, завершити записи в щоденниках спостереження, оформити звіти – індивідуальні й усієї групи.

Перед початком екскурсії ми попередньо в класі провели інструктаж про правила поведінки в природі, рух на маршруті, про дотримання певної дисципліни.

Вступну бесіду до екскурсії ми проводили в класі або на місці екскурсії: повідомили мету екскурсії та завдання, з'ясували готовність третьокласників до сприймання сутності екскурсії, повідомили завдання дослідження під час екскурсії, ставили питання, які школярі мають розв'язати у ході екскурсії; розподілили доручення для дослідження й збирання природних відомостей. Також пояснили, як і що треба зробити учасникам екскурсії, якими мають бути записи та як оформляти одержані результати спостереження.

Під час проведення екскурсії нами була організована активна робота екскурсантів, щоб вони не були лише глядачами та слухачами. Тому діти отримували індивідуальні самостійні завдання: відшукання, збирання та

розподіл матеріалу, спостереження за тими чи іншими явищами природи, виконання конкретних вимірів тощо.

Під час екскурсії ми намагалися не переобтяжувати третьокласників великою кількістю спеціальних назв різноманітних об'єктів довкілля й термінів. Науковці підкреслювали, що діти хочуть знати назву того чи іншого предмета – це їхнє природне бажання співставляти словесні й предметні уявлення про певний предмет природи. Під час проведення екскурсій із молодшими школярами ми розглядали не більше 8-10 об'єктів, розкривали їх зв'язки та взаємовідношення, що можна простежити в природному середовищі.

Екскурсія з молодшими школярами тривала 45 хвилин, бо більш тривалі екскурсії втомлюють учнів або вимагають перерви в роботі та відпочинку.

Під час підготовки до екскурсії діти повинні ознайомитися з Пам'яткою щодо спостережень у природі.

Отже, організовуючи спостереження, ми дотримувалися наступних рекомендацій: чітко формулювали перед учнями загальне завдання спостереження та конкретніші завдання; організовували умови для більш продуктивного спостереження: обрали місце для спостереження, місцезнаходження об'єктів природи, доцільне розташування школярів; намітили план спостереження й способи дослідження, підготувати запитання, які ставили в процесі безперервного дослідження об'єкта, спланували хід діалогу з третьокласниками.

Щоб організувати навчальну екскурсію в природу, ми вибирали район, щоб він був знайомий школярам, розташовувався недалеко від школи й відповідав наступним вимогам:

- повинен мати характерну рослинність і тваринність тієї місцевості, в якій живуть третьокласники;

- повинен мати доступний рельєф, різноманітний ґрунтово-рослинний покрив, бажано, щоб був водний об'єкт;

- повинен бути досяжний для проходження дослідницької групи.

Під час підготовки до навчальної екскурсії на природу ми визначали цілі та завдання, вибирали маршрут і спочатку знайомилися з ним на місцевості. Потім

планували кількість зупинок, складали індивідуальний маршрут, підбирали методи та готували учнів до екскурсії, проводили інструктаж. Також ми обмірковували, як використати матеріали, зібрані під час екскурсії, на уроках природничої освітньої галузі. Методика проведення екскурсії залежала від її мети та завдань, а також від обраних об'єктів для вивчення. Ми дотримувалися загальних вимог, починаючи екскурсію з бесіди про навколишнє середовище.

При організації екскурсій ми навчали учнів різним методам спостереження. Перша група методів передбачала пошукові прийоми, які дозволяли учням знаходити, виділяти та пізнавати об'єкти природи за певними ознаками. Наприклад, під час екскурсії ми описували природні об'єкти (річки, яри, лісові галявини), а діти на основі цих ознак повинні були їх впізнати. Друга група методів передбачала порівняння кількох об'єктів за різними показниками, а третя — завдання на уявне перегрупування об'єктів. Четверта група методів дозволяла вирішувати дослідницькі завдання: порівнювати, виділяти різноманітні ознаки предметів, узагальнювати інформацію та робити висновки.

На осінній екскурсії ми звертали увагу учнів на зміни в кольорі листя дерев та кущів. Діти розглядали різні типи листя, порівнювали їх з літніми, вивчали їх форми та забарвлення. За допомогою цього методу спостереження учні могли детально розглянути предмети та зробити висновок про зміни в природі, які відбуваються з приходом осені.

Під час весняної екскурсії ми використовували вірш Т. Шевченка "Встала весна", щоб допомогти учням виявити ознаки весни та змінюватися в природі. Також ми спостерігали зміни на небі та в природі, відзначаючи цікаві явища, такі як "небесний льодохід" та появу перших проталин. Протягом формувального етапу експерименту учні активно працювали з «Календарем спостережень за зростанням рослин», записуючи зміни в природі, що відбувалися тиждень за тижнем.

Екскурсії допомогли не тільки розвивати спостережливість, а й сприяли естетичному сприйняттю світу через використання поетичних образів, метафор і епітетів, звертання до творів великих українських письменників, таких як Л. Українка, Т. Шевченко, Л. Костенко, І. Франко. Результатом такої системної

роботи стала активна участь учнів у пізнанні навколишнього світу та розвитку їхньої здатності спостерігати і розуміти природу.

Результатом системної роботи з розвитку спостережливості була активна участь третьокласників у перетворенні навколишньої природи: на екскурсії ми вчили збирати ягоди горобини, калини, насіння таких трав як лобода, подорожник, реп'ях на корм птахам, що зимують у нашій місцевості. Третьокласники працювали із дорослими, озеленюючи та впорядковуючи свій мікрорайон. Вони підбирали зрізані гілки в сквері, парку, саду, згрібали сухе листя, підгортали саджанці, допомагали садити квіти тощо.

У квітні третьокласники починали знайомство з особливостями відродження життя в ставку (на поверхні водоймища з'являються рослини, комахи, квакають жаби), розглядали водяні рослини (водяний гіацинт, кушир, водокрас, водяна капуста), жука-плавунця, водомірку, ікру жаби, жука-водолюба тощо. У наслідок елементарним дослідам третьокласники переконувалися, що жук-плавунець – це хижак, а жук-водолюб живиться рослинами, а отже живе на дні водоймища.

Знайомлячись із життям рослин, учні засвоювали, що присутність світла, вологи, тепла – це узагальнені умови, які потрібні для їх розвитку й зростання. На реальних зразках підводили школярів до усвідомлення того, що необхідність у теплі, світлі й волозі рослинного світу різних ландшафтів однакова, наприклад, незабудки любляють заболочені низькі місця, а іван-чай росте, навпаки, на сонячних полянах. Фенологічні спостереження під час екскурсій дозволили показати третьокласникам елементарні зв'язки біоценозів, що впливають на рослинні й тваринні угруповання певного ландшафту. Третьокласники звернули увагу на з'їдене листя дерев, кущів, рослин, які цвітуть. Згодом виявили, що певні птахи живляться комахами. Далі школярі зробили самостійний висновок про те, що ліс годує птахів. Вони поїдають гусениць, шкідливих комах, яких відшуковують у листяній підстилці, кронах дерев, під їх корою, приносячи цим лісовому господарству величезну користь.

Таким чином, систематична робота з розвитку спостережливості, поступове введення до змісту екскурсії фенологічних спостережень за виразними явищами,

що спонукають до усвідомлення того, що об'єкти неживої й живої природи перебувають у взаємозв'язках і взаємозалежностях, допомагають розвинути в учнів школи першого ступеня елементарне уявлення про єдність та цілісність навколишньої природи.

Зміст екскурсій визначався з урахуванням індивідуальних і вікових особливостей розвитку сприйняття, уваги, мислення учнів початкової ланки освіти. Вони вчилися узагальнювати накопичені уявлення про тварин, рослини, сезонні явища в природі. З метою розвитку спостережливості, в зміст екскурсій ми включали такі знання й відомості, що активізували минулий досвід дітей, спонукали їх до порівняння й зіставлення.

Конспект уроку-екскурсії представлений у Додатку К. Мета уроку – вести спостереження за деревами й кущами, трав'янистими рослинами, за тваринами, сніговим покривом; розвивати спостережливість у школярів, уважність; формувати інтерес до фенологічного спостереження в різні пори року.

На уроці було використано різноманітні ігри, вправи та завдання, спрямовані на розвиток фенологічних спостережень. Наприклад, *Гра «Відгадай»*:

Яка зима буває?

- Зима! Зима! Усякий знає,

Вона холодною... (*буває*).

- Летять, кружляють, як пушинки,

Легкі білесенькі ... (*сніжинки*).

- От випав сніг. Яка обнова!

Зима тоді така ... (*чудова*).

- Міста чистесенькі і села –

Зима і радісна, й ... (*весела*).

- Кружляють вальс сніжинки ніжні,

Зима пухка і ... (*білосніжна*).

- Коли мете легка пороша,

Вона й тоді усім ... (*хороша*).

- Зима буває і серйозна:

Суха, і вітряна, й ...(*морозна*).

Загадки про явища природи:

- В нас узимку білим цвітом сад зацвів неначе літом (*сніг*).
- Біла морква взимку росте (*бурулька*).
- Не сніг і не лід, а сріблом дерева вбирає (*іній*).
- Не художник, а малює (*мороз*).
- Цілу ніч гуляє в полі, по широкому роздолі, білі гори намете, спочивати в ліс іде (*метелиця*).

Завдання для групової роботи на уроці-екскурсії. Клас поділили на три групи, використовуючи різні види сніжинок. Кожна група отримує «зимову карту», що включає такі завдання:

1. розглянути будову сніжинок за допомогою лупи;
2. визначити глибину снігу за допомогою лінійки в різних місцях;
3. розглянути листяні дерева й кущі, на їх гілках знайти бруньки, а на деяких – сухе листя й плоди. Зняти на бруньках лусочки. Що побачили ви там?;
4. розглянути хвойні дерева та їх шишки;
5. розкопати сніг лопаткою й дізнатися, як деякі рослини під ним зимують;
6. поспостерігати за птахами й дати їм корм.

Також на уроці-екскурсії ми застосовували таку *екологічну вправу* як «Клубочок об'єднав усіх». Третьюкласники ставали в коло, першому гравцю припало держати кінець нитки клубочка й він починає гру, висловлюючи думку, пов'язану з природою, потім передає клубок своєму товаришу, й учні продовжують по черзі висловлюватися:

- 1) Я сніг, я вкриваю землю.
- 2) Я – земля, ось ця гарна берізка виросла на мені.
- 3) Я незвичайне дерево – берізка. Мені Сонце потрібне.
- 4) Сонце повітря нагріває.
- 5) Повітрям дихає білочка.
- 6) Білочка їсть горіхи ліщини.
- 7) Комахи живуть на ліщині.
- 8) Ластівки поїдають комах.

9) Ластівки несуть людині радість.

10) Сонячне світло потрібно людям.

Отже, все в природньому середовищі взаємопов'язано та живе в мирі й злагоді.

Завершили урок-екскурсію грою «Чий портрет?»: Треба показати дерево, про яке йде мова в наступних загадках.

1. Восени намистом рясним

Вона віти прикрашала.

Як весна – красна настане –

Намистин уже не стане.

Без окраси залишилась

ти, красуне, недаремно.

Взимку пташечок годуєш

Намистинами, напевно. (*Горобина*)

2. І маленькі, і старенькі

Влітку, взимку, навесні

Завжди вдягнені гарненько

у зимові сукні всі. (*Ялини, сосни*)

Окрім цього, на уроках, а також під час екскурсій ми використовували для розвитку фенологічних спостережень такі *ігри*: «Їжа для птахів», «Гра-перевтілення», «Дерева й кущі», «Відгадай за запахом», «Жива й нежива природа», Гра-конкурс «Так і Ні». Розглянемо деякі з них детальніше.

Гра «Їжа для птахів». Дидактичне завдання: Перевірити знання третьокласників про найбільш поширених птахів (лісових, водоплавних, домашніх): чим живляться вони; розвивати природоохоронні уявлення; виховувати бажання виявляти турботу про птахів.

Ігрова дія: Ми показували картину, де була пташка намальована, а третьокласник повинен був її назвати й сказати, що вона їсть і де можна віднайти корм для неї.

Унаочнення. Малюнки, на яких зображені птахи: синичка, горобець, курка, качка, а ще малюнки, на яких зображений для них корм.

Хід гри. Ми показували малюнок із зображенням птаха, школярі його називали та підбирали малюнок із зображенням корму, який для нього важливий.

Ми знайомили учнів третього класу з правилом: збираючи урожай насіння чи плодів, треба пам'ятати, що частково його варто залишати для годування птахів.

Гра-перевтілення. Дидактична мета: розвинути й поглибити природознавчі знання третьокласників про об'єкти оточуючого світу.

Ігрова дія. Учням третього класу ми пропонували зображення природи (картинки й фотографії відомих тварин і рослин). Кожний учень вибирав один образ за бажанням і повинен був «перевтілитися в нього».

Спочатку учень повинен був зосередитися й поновити в пам'яті відомості про обрану тварину або рослину: де вона росте чи живе, що потрібно їй для нормального життя й росту, як вона підтримує своє життя тощо.

У цій грі переможцем стає учень, який найцікавіше розповість про природний об'єкт.

Наведемо зразок розповіді. Наприклад, третьокласник обирає картинку – квітка ромашка й «перевтілюється» в ромашку. Потім розповідає про себе: «Я тендітна, ніжна квіточка, називають мене усі ромашка. У мене голівка жовта й білі пелюсточки як віночок. Я дуже сонечко люблю. А ще водичку люблю. Я можу загинути без вологи. Коли дуже жарко – мене мучить спрага. Коли рвуть мої пелюсточки, мені болить. Кожна дитина, повинна оберігати мої квіточки, давати водичку в спекотну погоду, тоді я буду зачаровувати всіх своєю красою».

Відгадай за запахом. Дидактичне завдання: ми завчасно підготували лікарські рослини зі своєрідним запахом: полин, м'ята, ромашка, звіробій, деревій, липа, меліса, материнка чебрець тощо. Третьюокласники із зав'язаними очима нюхали рослину та її назвали.

Спостереження як метод пізнання навколишнього природного середовища має важливе значення в процесі формування правильних елементарних понять і уявлень, які сприяють виробленню складніших теоретичних побудов молодшими школярами. Ведення спостереження за явищами й об'єктами

навколишнього світу здійснює вплив на розвиток різноманітних здібностей учнів третього класу, на їхнє зростання й формування як особистості.

Отже, проводячи фенологічні спостереження в початковій школі, вчитель повинен навчити школярів сприймати очима природні явища, зробити висновки й узагальнення, підсумувати, виставляти школярам природні явища в усій їх красі, розвивати в них навички дослідницької роботи. Такі фенологічні спостереження треба систематично проводити, за чітко підготовленим планом, з урахуванням того, що зміст спостереження повинен тісно пов'язуватися з одержаними природознавчими знаннями й чинними навчальними програмами.

Методика організації й проведення фенологічних спостережень з учнями третього класу, розроблена нами, включала такі компоненти: *педагогічні умови, уроки на свіжому повітрі, екскурсії, а також уроки, на яких використовувалися ігри, вправи та завдання*, спрямовані на розвиток фенологічних спостережень у молодших школярів.

2.3. Аналіз результатів дослідно-експериментальної роботи

Під час експериментального дослідження проводилось поточне і підсумкове вивчення впливу цієї методики на учнів. Поточне вивчення базувалося на спостереженнях, бесідах та відгуках вчителів, що дозволяло помітити зміни в інтелектуальній, емоційній та діяльній сферах учнів.

Для оцінки розвитку спостережливості використовувалися ті ж критерії та методики, що й на етапі констатувального експерименту. Методи дослідження включали спостереження за діяльністю учнів на уроках природничої освітньої галузі, анкетування учнів, бесіди з ними, а також завдання на спостережливість, які ми доповнили тестами для визначення рівня спостережливості і завданнями, що досліджують причинно-наслідкові зв'язки в природі та пізнавальну активність школярів.

Формувальний експеримент супроводжувався відповідними вимірюваннями, що дозволили відстежити зміни в основних показниках

розвитку спостережливості в учнів третього класу під час проведення уроків-гри та міні-проектів.

Результати аналізувалися за допомогою математичних методів, зокрема шляхом обчислення середніх арифметичних значень. Учні, які брали участь в експерименті, були поділені на контрольний і експериментальний класи. В експериментальному класі навчальний процес проходив за визначеними педагогічними умовами (створення емоційно-оцінної основи спілкування учнів з природою під час ігрового навчання та міні-проектів на свіжому повітрі, використання спостереження під час ігрової діяльності), а в контрольному — за традиційною освітньою програмою.

Ми застосовували допоміжні методи, щоб визначити рівень розвитку спостереження й спостережливості школярів, вони вміщували типові завдання й запитання з підходящими шкалами значень. Наведемо приклад і результати тесту.

Тест. Визначення рівня спостереження й спостережливості.

Мета: виявити в учнів уміння до спостереження, спостережливості.

Матеріали: різнокольоровий малюнок із зображенням екологічної катастрофи (біля житлової будівлі залишки сміття, зламані гілки дерева, садок засмічений бур'яном, у калюжах різнокольорові плями бензинові, димляча заводська труба).

Хід проведення: кожний школяр розглядає малюнок і розповідає про те, що бачить.

Серії спостереження:

- 1) сміття поруч будинків, де живуть люди;
- 2) зламані гілки дерев;
- 3) засмічений бур'яном садок;
- 4) в калюжах різнокольорові бензинові плями;
- 5) димляча заводська труба.

Інтерпретація результатів: за кожну серію третьокласник отримує 5 балів; якщо допустив одну помилку – 1 бал; максимальний результат – 20 балів;

високий рівень – 18–20 балів; середній рівень – 14–17 балів; низький рівень – 0–13 балів.

Аналіз результатів розвитку спостережливості включає вміння помічати і виокремлювати малопомітні деталі. Більшість учнів третього класу в результаті спостережень прийшли до висновку, що на зображенні зображена негативна діяльність людини. Це вони помітили в наступних випадках: неприбране сміття біля будинків (40,7% учнів), зарослий бур'яном садок (20,7% учнів), зламані гілки дерев (17,9% учнів), димляча труба на заводі (16,2% учнів) та бензинові плями в калюжах (10,8% учнів). Аналіз результатів подано у таблиці 2.6.

Таблиця 2.6

Показники сформованості спостережливості учнів
експериментального класу за результатами тестування

№	Серії спостереження	Кількість учнів (n=23)	%
1.	Поламани гілки дерев	4	17,9
2.	Засмічений садок	6	20,7
3.	Бензинові плями в калюжах	2	10,8
4.	Димляча труба заводу	3	16,2
5.	Сміття біля житлових будинків	8	40,7

Аналіз результатів, представлених у таблиці, дає підстави зробити висновки, що учні експериментального класу здатні спостерігати малопомітне, виділяти суттєві ознаки з загальних, класифікувати матеріал, який спостерігали. Проаналізувавши отримані результати, відповідно рівням спостережливості, маємо: високий рівень – 56,6 % учнів; середній рівень – 32,4 % учнів; низький рівень – 11,0% учнів.

Упровадження педагогічних умов (створення емоційної ціннісної основи спілкування третьокласників із оточуючим світом під час ведення ігрових уроків на свіжому повітрі та міні-проектів; застосування спостереження в процесі споглядально-ігрової діяльності учнів початкових класів) у зміст навчального процесу учнів експериментального класу позначилося на мотиваційній сфері.

Потреба в самостійності, зацікавленість і бажання вирішувати творчі завдання значно зросли. Учні швидко адаптувалися до роботи і освоювали новий матеріал. Під час вирішення проблемних завдань вони активно використовували свою творчу уяву і фантазію, доповнювали та передбачали можливі результати. Наприклад, ігрові завдання, вправи й сприймання чуттєвих виразних сигналів від природних об'єктів, які ми використовували – сприяли розвитку емоційної чуттєвої сфери дитини, допомагали зрозуміти взаємозалежності, які зустрічаються в природі, дбати про природне різноманіття, універсальну цінність природи. Крім того, в учнів початкових класів лише зрідка траплялися сперечання, третьокласники вже краще працювали в парах, групах, досягали взаємного порозуміння. Під час виконання дослідницького завдання, роботи в парах, школярі прагнули допомогти один одному, прагнули чужо слухати однокласників.

У процесі виконання пізнавальних завдань привертала увагу учнів третього класу яскраві ознаки природних об'єктів, школярі використовували різні способи дій (виділяли суттєві ознаки об'єкта, зіставляли, узагальнювали, визначали взаємозв'язки з другими об'єктами), застосовували власний досвід пізнання навколишнього природного середовища.

Завдання, які мали ігровий характер, впливали на краще розуміння змісту природничого матеріалу, що потребував спостережливості, вдумливості, зосередженості.

Під час дослідження ми відзначили, як змінився інтерес учнів до вивчення інтегрованого курсу «Я досліджую світ». Це особливо проявлялося під час створення учнями різноманітних оповідань, казок та складання загадок. Для оцінки рівня пізнавального інтересу серед молодших школярів було проведено анкетування. Третьюокласники позитивно були налаштовані та працювали з анкетною. Прослідковувалася їхня безпосередність у відповідях. Школярі самостійно працювали, їхні висловлювання були обдумані й глибоко усвідомлені. Проаналізувавши анкетні дані, ми змогли зафіксувати підвищення ступеня зацікавленості в учнів експериментального класу до спілкування з природою. Значно зменшилася кількість учнів, які не проявляли інтересу до цих

уроків. Учні експериментального класу краще засвоювали навчальний матеріал, більш ефективно порівнювали та співставляли природні явища та події. У контрольному класі такі зміни були менш вираженими. Це підтверджує ефективність проведеної роботи.

Аналізуючи динаміку розвитку спостережливості, можна стверджувати, що в кінці педагогічного експерименту рівень спостережливості учнів зріс порівняно з початковими показниками. Протягом формувального етапу учні набули вміння вдумливо та осмислено спостерігати, а їхнє мислення трансформувалося з буденного на ціннісне. Діти навчились прогнозувати та передбачати негативний вплив людської діяльності на природу.

Отже, можна зробити висновок про те, що в учнів третього класу сформувався високий рівень спостережливості, що проявляється в умінні уважно спостерігати, визначати причини й встановлювати причинно-наслідкові зв'язки в природі, а також активно взаємодіяти з навколишнім світом, а не бути лише пасивними спостерігачами.

Проаналізувавши отримані результати, можемо визначити динаміку рівнів зростання спостережливості учнів третього класу. Покажемо підсумкові результати динамічних змін у рівнях розвитку в учнів експериментального та контрольного класів у таблиці 2.7 та рисунку 2.3.1 та 2.3.2.

Таблиця 2.7.

Динаміка рівнів розвитку спостережливості третьокласників

Методи	Рівні сформованості спостережливості					
	Високий		Середній		Низький	
	Контрол. клас	Експерим. клас	Контрол. клас	Експерим. клас	Контрол. клас	Експерим. клас
Спостереження	16,2	31,2	62,9	55,5	20,9	13,3
Бесіда	17,1	32,2	60,2	54,0	22,7	13,9
Анкетування	16,5	34,6	54,5	50,1	29,0	15,3
Узагальнені результати	16,7	32,6	59,1	53,2	24,2	14,2

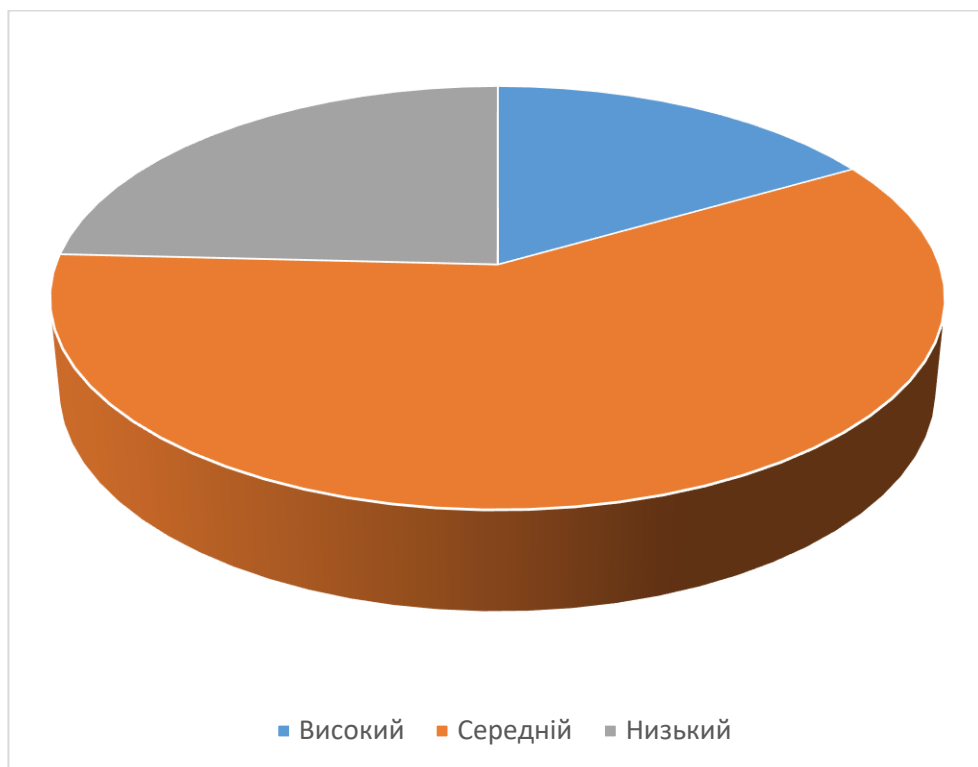

Рис. 2.3.1. Рівні сформованості спостережливості учнів у контрольному класі (%)

Результати експерименту, що досліджував рівень спостережливості у третьокласників, показали позитивні зміни завдяки застосованим методам і формам роботи.

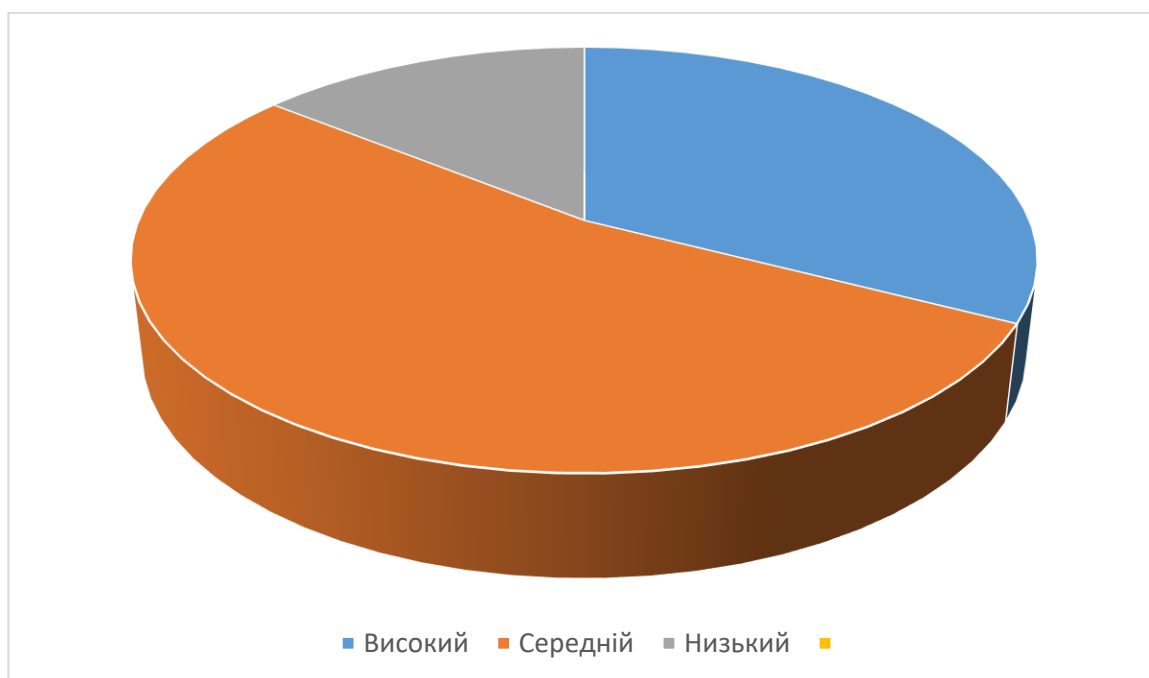

Рис. 2.3.2. Рівні сформованості спостережливості учнів в експериментальному класі (%)

Кількісний аналіз свідчить, що в експериментальному класі спостерігається значне збільшення кількості учнів, у яких розвинута спостережливість, і зменшення числа школярів із низьким рівнем цієї якості порівняно з контрольним класом. Ці висновки підтверджуються результатами дослідження, яке показало, що під час спостережень учні краще запам'ятовували яскраві деталі навколишнього світу.

За результатами формувального етапу експерименту можна зробити висновок, що в експериментальному класі спостерігається зростання високого рівня спостережливості на 17,2%, а також зниження низького рівня на 10,4%. Середній рівень зменшився незначно за двома показниками. Це свідчить про ефективність проведеного формувального експерименту, який сприяв розвитку спостережливості у учнів — від середнього рівня до високого, і допоміг зменшити кількість учнів з низьким рівнем цієї якості.

Висновки до другого розділу

З перших днів перебування дітей у початковій школі, вчитель має допомагати їм знайомитися з навколишнім середовищем, полюбити й оберігати природу, доступно для дітей розкрити систему взаємних зв'язків природних явищ і об'єктів, вчити усвідомлювати красу оточуючого світу, логічно мислити.

Аналіз стану розроблення досліджуваної проблеми в педагогічній і психологічній літературі показав, що спостереження за природними явищами й об'єктами – це найважливіший компонент у нинішній системі методів вивчення інтегрованого курсу «Я досліджую світ». Методика організації та ведення фенологічного спостереження передбачає розвиток довільної уваги й пізнавального інтересу молодших школярів. Цього можна досягти, поставивши перед дітьми сильні завдання, чітко розробивши програму, продумавши послідовність, наступність і різноманітність методів навчання. Чим старшими стають учні, тим спостереження стають ширшими, поглибленими, все більше встановлюються складніші причинно-наслідкові зв'язки в навколишньому природному середовищі. Періодично молодшим школярам треба ставити

завдання, які потребуватимуть від них творчого підходу до спостереження, поєднувати його з усною творчістю й письмовою, образотворчою діяльністю.

Фенологічні спостереження вимагають від учнів чималих вольових зусиль, щоб зосередити свою увагу на природному об'єкті. З огляду на це, особливе значення відіграє мотивація означеного виду діяльності. Найважливішим мотивом для учнів початкової ланки освіти є пізнавальний інтерес, якому сприяють: об'єкт спостережень; перетворення, що трапляються з ним; причини цих перетворень; визнання важливості одержаних результатів спостереження безпосередньо для школяра та для розв'язання наступних завдань, оволодіння новими природознавчими знань, способами діяльності.

Аналіз сучасного стану проблеми нашого дослідження в практичній роботі початкової ланки освіти, дає можливість узагальнити й зробити наступний висновок: вчителі на уроках інтегрованого курсу «Я досліджую світ» зазвичай ігнорують такий важливий практичний метод, як спостереження. Навчальна програма початкової ланки освіти з «Я досліджую світ» передбачає проведення фенологічних спостережень у природі, навколишньому світі. Спостереження за навчальним процесом у третьому класі та відвідування уроків «Я досліджую світ» показали, що в молодших школярів не зовсім добре вироблені вміння спостерігати самостійно за змінами в оточуючому світі, а рівень одержаних природничих знань є здебільшого середній або достатній.

Результати проведеного констатувального етапу педагогічного експерименту схиляють до необхідності посилити роботу щодо розвитку в третьокласників природничого мислення, яка полягає в постійному планомірному проведенні фенологічних спостережень за природою, що сприятимуть формуванню в них навчального й інтелектуального інтересу до природи своєї місцевості, наблизатимуть учнів третього класу до природи й виводитимуть їх на рівень ціннісного ставлення до навколишнього природного середовища.

Проводячи фенологічні спостереження в початковій школі, вчитель повинен навчити школярів бачити явища природи, робити узагальнення й висновки, показати дітям природу в усій її красі, прищепити їм навички

дослідницької роботи. Таку роботу потрібно проводити постійно, за чітким виробленим планом, з урахуванням того, що його суть повинна збігатися з уже набутими знаннями й відповідати чинним навчальним програмам.

Розроблена нами методика організації та проведення фенологічних спостережень для учнів початкової школи включала ряд педагогічних умов, серед яких були уроки на свіжому повітрі, екскурсії, а також використання ігор, вправ та завдань, спрямованих на розвиток спостережливості у молодших школярів.

Результати експериментального дослідження, яке ми провели щодо розвитку спостережливості у учнів початкової школи, показали позитивні зміни.

Кількісні дані свідчать, що в експериментальному класі спостерігалось значне збільшення кількості учнів з високим рівнем спостережливості, порівняно з контрольним класом, та зменшення числа учнів з низьким рівнем цієї якості. Це підтверджується достовірними результатами дослідження, яке показало, що під час спостережень у учнів залишались чіткі й яскраві образи навколишнього світу.

Підсумки формувального експерименту показали, що в експериментальному класі відбулося зростання числа учнів із високим рівнем спостережливості на 17,2%, а кількість учнів з низьким рівнем зменшилась на 10,4%. При цьому середній рівень знизився незначно. Це свідчить про ефективність проведеного експерименту, який сприяв підвищенню рівня спостережливості учнів, перевівши їх з середнього рівня до високого, а також допоміг знизити кількість учнів з низьким рівнем, «піднявши» їх до середнього.

ВИСНОВКИ

Проведене нами дослідження дало можливість зробити такі висновки.

1. Аналіз науково-методичної та періодичної літератури дав можливість встановити, що проблема розвитку фенологічних спостережень у молодших школярів на уроках природничої освітньої галузі не є новою. В умовах динамічного розвитку й становлення сучасного суспільства ця проблема набуває особливої актуальності, оскільки спостереження учнів за природою здійснюють безпосередній вплив на формування особистості, якість засвоєних знань, умінь і навичок, розвиток предметних компетентностей, активність школярів в освітньому процесі.

Пізнання навколишнього світу розпочинається з накопичення чуттєвого досвіду, фактичного матеріалу, який осмислюється з метою засвоєння системи знань. У молодших школярів відсутній запас конкретно-образних уявлень, що призводить до формального засвоєння знань. Дітям важко уявити предмет або явище, якщо вони не бачили цих об'єктів або їх зображень.

Спостереження як один із основних методів вивчення природи описане в працях І. Бега, В. Сухомлинського, О. Савченко, К. Ушинського та інших відомих українських педагогів-методистів. Основи розвитку спостережливості в молодших школярів розглядали у своїх дослідженнях Н. Бібік, М. Поташник, О. Дусавицький, С. Пасічник, Т. Байбара, Г. Люблінська, О. Онопрієнко, І. Підласий, І. Удовиченко та ін.

Можливості екскурсій у формуванні спостережливості вивчали Я. Макаренко, Л. Лукіяничук, Л. Міронєць, О. Скрипченко, Ю. Лимар, Н. Мазуренок та інші.

Багато психологів і педагогів досліджували проблеми методики організації спостережень та розвитку спостережливості у учнів молодшого шкільного віку. У наукових працях Т. Байбара, О. Біда, І. Грущинська, С. Омельчук, О. Пометун, Н. Юдіна та ін. наголошується, що успішне оволодіння учнями природничими знаннями значною мірою залежить від рівня опанування ними умінь та навичками спостерігати за змінами в живій і неживій природі.

Про значення такого виду діяльності, як сезонні спостереження, що впливають на розвиток розумових здібностей дитини, писали відомі українські педагоги, зокрема В. Сухомлинський, О. Савченко, М. Вашуленко, К. Ушинський, Є. Геращенко. Так, В. Сухомлинський звертав увагу на природу як фактор виховання дітей з раннього віку й вважав, що навчання дітей повинне здійснюватися на основі вражень, які вони здобувають безпосередньо з навколишнього світу.

Ознайомлення із природою під час спеціально організованого навчального процесу приносить позитивні результати в розвитку сприйняття, мислення й мови кожної дитини. Інтерес дітей до природи потрібно використовувати таким чином, щоб спрямовувати їхню увагу й цікавість на найголовніше, характерне, найважливіше з того, що їх оточує, навчити їх прийомам спостережливості, колекціонуванню й оформленню зібраного матеріалу.

2. У формуванні природоохоронних знань велика роль відводиться безпосередньому спілкуванню школярів із природою. Необхідно навчити дітей спостерігати, виявляти ознаки, порівнювати їх та групувати. Найбільш цінними є багаторічні систематичні спостереження за всім комплексом природних явищ своєї місцевості, які забезпечують глибину знань учнів, розвивають стійкий пізнавальний інтерес до розкриття закономірностей природи та її таємниць. Складовою частиною комплексу спостережень є фенологічні спостереження.

Фенологічні спостереження – це такі дослідження, які зазвичай передбачають аналіз спостережень явищ природи, які пов'язані з періодичними (сезонними) змінами кліматичних умов протягом всього року.

Фенологічні спостереження прості, вони не потребують складного обладнання й цілком доступні кожному, їх можна вести як в одноденних, так і в багатоденних походах. Та найцінніші результати фенологічних спостережень будуть тоді, коли є можливість тривалий час спостерігати за тими самими об'єктами протягом року. Зібрані в таких екскурсіях відомості разом з даними про метеорологічні явища дають змогу говорити про особливості місцевого клімату й погоди.

Здійснення фенологічних спостережень сприяє вдосконаленню навичок оволодіння знаннями, набуттю естетичного досвіду, духовному розвитку дітей. Саме в молодшому шкільному віці вони проявляють природний пізнавальний інтерес до всього, зокрема й до довкілля. У цей період дітям властиве цілісне сприйняття світу, яке забезпечує системність знань і становить основу екологічного світогляду.

Досвід фенологічних спостережень передбачає оволодіння дитиною системою навичок набуття знань, естетичного досвіду, балансу естетичних вражень, які необхідні для подальшого духовного розвитку. Діти початкової ланки освіти мають розвинутий пізнавальний інтерес до навколишнього світу й природи. Саме в цьому віці вони сприймають світ в цілому, що сприяє формуванню системних знань та становить основу екологічного світогляду.

3. Розроблена нами система роботи щодо ведення фенологічних спостережень у початковій школі включає:

1. уточнення й поглиблення знань про рослини, тварин і природні явища відповідно до принципу сезонності;

2. проведення фенологічних спостережень: сезонні зміни водойм, ґрунтів, рослин, тварин, праці людей;

3. записування всіх спостережень учнями в індивідуальних «Щоденниках спостережень» та в класний календар природи;

4. використання різноманітних форм і прийомів організації фенологічних спостережень.

Ця система роботи, щодо проведення фенологічного спостереження, сприяє формуванню уявлень і понять про навколишній світ, розвитку логічного мислення, усного й писемного мовлення молодших школярів, формуванню основ наукового світосприймання, переконанню дітей у постійній зміні й розвитку природних явищ, їх взаємозв'язку та закономірностей того, що відбувається в природі. А також дозволить формувати одну з важливих якостей особистості – спостережливість, яка пов'язана з вихованням стійкої уваги, розвитком пам'яті, допитливості, вміннями встановлювати зв'язки між різними природними явищами.

Організовані нами індивідуальні й колективні спостереження були спрямовані на навчання дітей експериментального класу правильно сприймати природу, на розвиток творчого уявлення, формування екологічного мислення, збагачення словника.

Розроблена нами методика організації й проведення фенологічних спостережень з учнями початкової школи включала в себе педагогічні умови, уроки під блакитним небом, уроки-екскурсії, уроки з використанням ігор, вправ і завдань, спрямованих на розвиток фенологічних спостережень молодших школярів.

4. Проаналізувавши сучасний стан проблеми дослідження в практиці роботи початкової школи, можна відзначити, що сьогодні є вчителі, які часто нехтують таким важливим практичним методом, як спостереження. Хоча навчальною програмою курсу «Я досліджую світ» в початковій школі передбачено проведення спостережень у природі, навколишньому світі. Поспостерігавши за навчальним процесом та відвідавши ряд уроків природознавства, нами було з'ясовано, що в учнів практично не сформовані вміння самостійно спостерігати за змінами в природі, а рівень сформованості природничих знань є переважно середнім.

Результати проведеного констатувального етапу педагогічного експерименту переконують у необхідності посилення роботи щодо формування в молодших школярів природничого мислення. Резерви такої діяльності ми вбачаємо в системному систематичному проведенні спостережень за природою, що сприятиме розвитку пізнавального інтересу до рідного краю, наближуватиме дітей до природи й виводитиме їх на рівень ціннісного ставлення до неї.

Розроблена нами методика організації й проведення фенологічних спостережень з учнями початкової школи включала в себе педагогічні умови, уроки під блакитним небом, уроки-екскурсії, уроки з використанням ігор, вправ і завдань, спрямованих на розвиток фенологічних спостережень молодших школярів.

Результати формувального етапу дослідження сформованості спостережливості учнів початкової школи показали, що запропоновані форми й методи роботи дали позитивні результати.

Аналіз кількісних показників свідчить, що в експериментальному класі, порівняно з контрольним, має місце істотне збільшення чисельності третьокласників, у яких розвинута спостережливість і зменшення кількості школярів з відповідною якістю. Підтвердженням нашого припущення є достовірність результатів дослідження, яке показує, що під час проведення спостережень в учнів закарбувалися яскраві картини дійсності.

Результати формувального експерименту дають підстави стверджувати, що в експериментальному класі відбулося зростання високого рівня спостережливості та зниження низького рівня спостережливості. Середній рівень набув незначного зниження за двома показниками. Це стало свідченням того, що проведений формувальний етап дослідження сприяв ефективності розвитку пізнання навколишнього світу під час фенологічних спостережень за рахунок збільшення кількості учнів, віднесених нами до високого рівня сформованості, та зменшення учнів з низьким рівнем і «переходу» їх до середнього рівня.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Антоненко В. А., Василюк Л. А., Дорошко Г. І. Навчальні екскурсії як засіб формування географічних знань учнів загальноосвітніх шкіл. *Географія та туризм: матеріали III Всеукраїнської науково-практичної Інтернет-конференції Харківського національного педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди* (26 лютого 2020 р., м. Харків) / за заг. ред. Муромцевої Ю. І. Харків : ХНПУ ім. Г. С. Сковороди, 2020. С. 37-41.
2. Байбара Т. М. Методика навчання природничої освітньої галузі в початкових класах: навч. посіб. Київ : Веселка, 1998. 338 с.
3. Бешок Т. В. Організація спостережень за природою. URL: https://kogpa.edu.ua/images/main_dir/add_disciples_prof/bak/po/org_spost_za_pryr.pdf
4. Біда О. А. Підготовка майбутніх вчителів до здійснення природознавчої освіти у початковій школі : теоретико-методичні засади : монографія. Київ : Науковий світ, 2002. 322 с.
5. Бондаренко Г. Уроки мислення як засіб формування творчих здібностей молодших школярів. *Початкова школа*. 2009. № 5. С. 51-53.
6. Борисенко Н. М., Семашкіна Г. М. Пропедевтика формування природознавчої компетентності молодших школярів у процесі фенологічних спостережень: зб. наук. пр. Херсонського державного університету. *Педагогічні науки*. Вип. 65. Херсон. 2014. С. 80-85. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/znppn_2014_65_16.
7. Великий тлумачний словник української мови / Уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел. Київ : ВТФ «Перун», 2001. 1440 с.
8. Геращенко Є. М., Лимар Ю. М. Фенологічні спостереження як засіб формування природознавчої компетентності молодших школярів. *Інноваційна педагогіка*. Одеса, 2019. Вип. 13. Т. 2. С. 82–85.
9. Гільберг Т. Г., Тарнавська С. С., Павич Н. М. Нова українська школа: методика навчання інтегрованого курсу «Я досліджую світ» у 1-2 кл. закладів

загальної середньої освіти на засадах компетентнісного підходу: навч.-метод. посіб. Київ : Генеза. 2019. 256 с.

10. Горопаха Н. М. Методика ознайомлення дітей з природою : хрестоматія. Київ, 2012. 432 с.

11. Грошовенко О. П. Формування природничої компетентності у молодших школярів. *Педагогічні науки*. 2017. С. 74-79.

12. Грущинська І. В. Ведення спостережень за природою влітку. *Початкова школа*. 2004. № 7. С. 35-37.

13. Дерев'янку А. С., Міронець Л. П. Методика організації фенологічних спостережень з біології рослин. *Природничі науки*. 2018. С. 70-75.

14. Державний стандарт початкової освіти № 688 від 24 липня 2019 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/87-2018-%D0%BF> (дата звернення 20.10.2023)

15. Дрозденко С. І. Метод спостережень як засіб формування загальнопредметних компетентностей при вивченні фізики: посіб. для вчителів. [Електронний ресурс]. 2018. 33 с.

16. Дубяга С. М. Екскурсія в природу як форма організації навчального процесу з природничої освітньої галузі у початковій школі. *Північне Приазов'я: проблеми регіонального розвитку у міжнародному контексті*: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. із міжнарод. участю. Мелітополь, 14.09.2017 р. Мелітополь: Вид-во МДПУ ім. Б. Хмельницького. 2017. С. 19-22.

17. Екологічне виховання дітей дошкільного віку / Л. М. Сімак, Л. М. Макарова, О. М. Кириленко, Н. А. Назарова. Херсон: РІПО, 2005. 52 с.

18. Загальна психологія: підручник / О. В. Скрипченко, Л. В. Долинська, З. В. Огороднійчук та ін. Київ : Либідь, 2005. 464 с.

19. Закон України "Про освіту". 2017. № 38-39. ст. 380. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>

20. Ісаєва О. В. Роль спостереження за тваринами і рослинами під час вивчення рідної природи молодшими школярами. *Початкова школа*. 1994. № 1. С. 38-41.

21. Іщук Т., Мазуренок Н. Розвиток педагогічної спостережливості як умова забезпечення наступності дошкільної та початкової освіти. *Збірник наукових праць*. Вип. 22 (1–2017). Ч. 2. С. 177-181.

22. Кисельов Ф. С. Методика викладання природничої освітньої галузі в початкових класах. Київ : Вища школа, 1975. 176 с.

23. Козирєва Ю. В. Спостереження як основний метод у процесі ознайомлення дошкільників з природою. Кропивницький: ЦДПУ, 2020. 77 с.

24. Концепції 12-річної загальної середньої освіти. URL: https://pidru4niki.com/11390422/pedagogika/kontseptsiya_zagalnoyi_serednoyi_osviti_12-richna_shkola

25. Концепція неперервної екологічної освіти та виховання в Україні. *Інформаційний збірник Міністерства освіти України*. № В, грудень. 2001. 4 с.

26. Костюк Г. С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості / За ред. Л. М. Проколієнко. Київ : Рад. шк., 1989. 608 с.

27. Кузьмінський А. І., Омеляненко В. Л. Педагогіка: підручник. 2-е вид. перероб. і доп. Київ : Знання-Прес, 2004. 445 с.

28. Кукалець М. В., Кукалець М. М., Бабейчик А. А. Підготовка спеціалістів з початкової освіти до формування природознавчої компетентності учнів початкових класів засобами самостійних спостережень. *Психолого-педагогічні основи гуманізації навчально-виховного процесу в школі та ВНЗ*. Вип. 2. 2014. С. 95–101. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ppog_2014_2_15

29. Лукіяничук Л. В. Фенологічні спостереження за плодовими рослинами та способи використання їх у практиці садівника. Первомайськ, 2021. URL: <https://vseosvita.ua/library/fenologicni-sposterezenna-za-plodovimi-roslinami-ta-sposobi-vikoristanna-ih-u-praktici-sadivnika-448732.html>

30. Людина і світ професій: навч.-метод. посіб. [для 8–9-х класів] / О. В. Мельник, О. Л. Морін, Л. А. Гуцан, С. М. Дятленко, І. І. Ткачук, З. В. Охріменко, О. М. Пархоменко, Л. І. Гриценко ; за ред. О. Л. Мельника]. Івано-Франківськ : “НАІР”, 2015. 160 с.

31. Макаренко Я. Фенологічні спостереження як метод пізнання навколишнього світу молодшими школярами: зб. наук. праць Херсонського державного університету. *Педагогічні науки*. Вип. 65. Херсон. 2014. С. 129-136. URL: <file:///C:/Users/Notic/Desktop/%D0%A4%D0%B5%D0%BD%D0%BE%D0%>

ВВ%D0%BE%D0%B3.%20%D1%81%D0%BF%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%
%B5% D1%80%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%BE.pdf

32. Максименко С. Д. Теорія і практика психолого-педагогічного дослідження. Київ : Рад. школа, 1990. 240 с.

33. Максименко С. Д., Соловієнко В. О. Загальна психологія. Київ, 2000. 256 с.

34. Методи формування дослідницької діяльності молодших школярів
URL:file:///C:/Users/Notic/Desktop/%D0%9B%D0%B5%D0%BA%D1%86%D1%96%
D1%8F%20%D0%B4%D0%BE%20%D1%82%D0%B5%D0%BC%D0%B8_6-7.pdf

35. Нарочна Л. К., Ковальчук Г. В, Гончарова К. Д. Методика викладання природничої освітньої галузі. Київ : Вища школа, 1990. 302 с.

36. Національна доктрина розвитку освіти України. Київ: Шкільний світ, 2001. 24 с.

37. Нова українська школа. Концептуальні засади реформування середньої школи. 2016. URL: <https://mon.gov.ua/static/objects/mon/sites/1/zagalna%20serednya/nova-ukrainska-shkola-compressed.pdf>

38. Озадовська Л. Спостереження. Філософський енциклопедичний словник. Київ : Абрис, 2002. С. 606-742 с.

39. Олексенко Т. Важливість підготовки майбутнього вчителя до проведення спостережень з учнями. *Проблеми підготовки сучасного вчителя*. № 10 (Ч. 2), 2014. С 31-37.

40. Основні правила ведення фенологічних спостережень. URL: <https://vseosvita.ua/library/embed/01002xs0b87.doc.html#:~:text=%D0%A4%D0%B5%D0%BD%D0%BE%D0%BB%D0%D0%BC%D0%B8%20%D0%BF%D1%80%D0%BE%D1%82%D1%8F%D0%B3%D0%BE%D0%BC%20%D1%80%D0%BE%D0%BA%D1%83>.

41. Паляниця О. В. Організація фенологічних спостережень за комахами в середній школі /О. В. Паляниця, Т. І. Марценюк. *Проблеми відтворення та охорони біорізноманіття України*. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. / За загальною редакцією проф. М. В. Гриньової. Полтава : Астроя, 2016. С. 230-232.

42. Пестушко В. Ю., Уварова Г. Є. Методичний посібник учителя. Харків : Основа 2008. С. 15-16.

43. Пшеничний Н. І. Методика фенологічних спостережень у школі. Київ : Рад. школа, 1972. 144 с.
44. Пустоцвіт Н. О. Екологічні задачі, ігри та вікторини: навч. посіб. Київ: Наукова думка, 2005. 72 с.
45. Рекомендації щодо проведення спостережень. URL: <https://vseosvita.ua/library/embed/01008soy-2eb3.docx.html>
46. Савченко О. Я. Дидактика початкової школи. Київ : Генеза, 2002. 368 с.
47. Савченко О. Я. Уміння вчитися як ключова компетентність загальної середньої освіти. *Компетентнісний підхід у сучасній освіті : світовий досвід та українські перспективи* : монографія. Київ : К.І.С., 2004. С. 34-47.
48. Сезонні зміни в природних екосистемах. Фенологія. Організація спостережень. URL: <https://naurok.com.ua/urok-sezonni-zmini-v-prirodnih-ekosistemah-fenologiya-organizaciya-sposterezhen-49716.html>
49. Сисоєва С. О. Основи педагогічної творчості. Київ : Міленіум, 2006. 344 с.
50. Сироватська А. С. Азбука квітникаря. Київ: Урожай, 2006. 272 с.
51. Сімак Л. М, Макарова Л. М., Кириленко О. М., Назарова Н. А. Екологічне виховання дітей дошкільного віку: метод. посіб. / під ред. Є. П. Кулькіної. Херсон : РІПО, 2005. 52 с.
52. Смолянчук Н. М. Спостереження як основний метод вивчення природничої освітньої галузі в початковій школі. URL: http://www.rusnauka.com/7_NND_2009/Pedagogica/41372.doc.htm
53. Співак Л. А. Вміння вести фенологічні спостереження як один із засобів екологічного виховання учнів спеціальної школи. *Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*. Серія: Соціально-педагогічна. 2012. Вип. 21(2). С. 221-226.
54. Спостереження в природі: зміст та особливості проведення. URL: <https://vseosvita.ua/library/embed/01003du1-a3d4.docx.html>
55. Спостереження – провідний метод вивчення природи. URL: <https://studfile.net/preview/9769698/page:3/>
56. Спостереження і спостережливість. URL: <https://studfile.net/preview/8363682/page:5/>

57. Спостереження та його види. URL: <https://studfile.net/preview/9291279/page:11/>

58. Спостереження як основний метод ознайомлення дітей з природою. URL: <http://zdo31.uz.ua/index.php/2015-02-18-13-43-53/28-sposterezhennya>

59. Статистичне спостереження. URL: https://elib.lntu.edu.ua/sites/default/files/elib_upload/%D0%A2%D0%B0%D0%BB%D0%B0%D1%85%20%D0%A1%D1%82%D0%B0%D1%82%D0%B8%D1%81%D1%82%D0%B8%D0%BA%D0%B0/page4.html

60. Стойкова М. М. Організація фенологічних спостережень як метод сприяння формування природоохоронних знань. URL: <https://genezum.org/library/organizaciya-fenologichnyh-sposterejen-yak-metod-spryuannya-formuvannya-prirodoohoronnyh-znan>

61. Сухомлинський В. О. Вибрані твори в 5-ти томах. Т.1: Проблеми виховання всебічно розвиненої особистості. Духовний світ школяра. Київ : Рад. школа, 1976. 654 с.

62. Тамбовцев Г., Іванова В., Сапун Т. Роль і значення екскурсій у природу в екологічному вихованні школярів. *Формування стратегій міжкультурної комунікації особистості учня в онтогенезі: від методики до методології*: тези міжнар. наук.-практ. конф. (13–14 вересня 2018 р.). Мелітополь: ФОП Однорог Т. В., 2018. С. 208-210.

63. Танська В. В. Методика навчання природничої освітньої галузі у початковій школі: навч.-метод. посіб. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2014. 236 с.

64. Титова В. В. Шляхи розвитку спостережливості учнів під час вивчення навколишнього світу. *Початкова школа*. 2009. № 1. С. 65-68.

65. Товпига В. І. Вивчення зимуючих птахів своєї місцевості. URL: <https://naurok.com.ua/eksperimentalno---doslidnicka-robota-na-temu-vivchennya-zimuyuchih-ptashok-svoe-miscevosti-doslidnicka-robota-81969.html>

66. Трубник І. В. Формування в дітей старшого дошкільного віку екологічно мотивованої поведінки. *Збірник наукових праць*. Бердянськ : БДПУ, 2005. № 2. С. 81-89.

67. Ушинський К. Д. Людина як предмет виховання. Київ : Рад. школа, 1974. 390 с.
68. Фенологічні спостереження в рамках програми GLOBE. URL: <https://nenc.gov.ua/globe/wpcontent/uploads/2017/09/GLOBE%D0%A4%D0%B5%D0%BD%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D1%96%D1%8F.pdf>
69. Фесюкова Л. Б., Григор'єва О. О. Пори року. Комплексні заняття. Харків, 2007. 208 с.
70. Фіцула М. М. Педагогіка: навч. посіб. Київ : Академвидав, 2009. 560 с.
71. Форми організації процесу навчання: традиції та інновації. URL: <https://osvita.ua/school/method/335/>
72. Формування у школярів умінь проведення спостережень, дослідів та експериментів. URL: <https://nuschool.eu/lessons/world/1-2klas/8.html>
73. Хушбахтов А. Х. Термінологія «педагогічні умови». *Молодий учений*. 2015. № 23. С. 102-153.
74. Цибуляк Н. Ю. Спостережливість у професійній підготовці педагогів дошкільної освіти. *Збірник наукових праць Бердянського державного педагогічного університету* / [гол. ред. І. Т. Богданов]. Бердянськ : БДПУ, 2010. С. 160-165.
75. Цибуляк Н. Ю. Психолого-педагогічні умови розвитку спостережливості у майбутніх вихователів дошкільних навчальних закладів у процесі професійної підготовки: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук: спец. 19.00.04 педагогічна та вікова психологія. Київ, 2014. 22 с.
76. Шишов С. Поняття компетентності в контексті якості освіти. *Дайджест педагогічних ідей і технологій. Школа-парк*. 2002. № 3. С. 20–21.
77. Яришева Н. Ф. Методика ознайомлення дітей з природою: навч. посіб. Київ: Вища школа, 1993. С. 156-170.
78. Ягупов В. В. Педагогіка: навч. посіб. Київ : Либідь, 2002. 560 с.
79. Ярослав Н. С., Никоненко О. П. Психологія молодшого школяра. Ніжин: НДУ імені М. Гоголя, 2015. 166 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

Бесіда для вчителів початкових класів

1. Назвіть методи, які найчастіше Ви використовуєте на уроках інтегрованого курсу «Я досліджую світ» з молодшими школярами?
2. Які форми організації навчально-виховної діяльності використовуєте для формування в здобувачів початкової освіти предметної природознавчої компетентності?
3. Чи є важливим, на Вашу думку, вміння використовувати інноваційні технології для розвитку спостережливості в процесі вивчення «Я досліджую світ» з молодшими школярами?
4. Які прийоми Ви використовуєте, щоб організувати фенологічні спостереження з молодшими школярами?
5. Чи вважаєте Ви метод спостереження одним із ефективних форм проведення уроків «Я досліджую світ»?
6. Чи часто Ви використовуєте метод спостереження на своїх уроках «Я досліджую світ»?
7. Як часто Ви з класом ходите на екскурсії?
8. Чи може екскурсія розглядатися як основний спосіб розвитку фенологічних спостережень?
9. Як часто потрібно проводити уроки в природному оточенні?
10. На скільки ефективно впливають фенологічні спостереження на формування природознавчих знань на «уроках серед природи»?

Бесіда для учнів початкових класів

1. Що таке природа?
2. Що відносимо до об'єктів природи?
3. Що цікавого можемо спостерігати в природі?
4. Звідки Ви отримуєте інформацію про навколишній світ?
5. Як Ви себе поводите в природі?
6. Як Ви вважаєте, людина є складовою природи?

Анкета для учнів експериментального та контрольного класів

Любий друже!

Уважно прочитай питання і підкресли той варіант відповіді,
який тобі найбільше підходить:

1. Чи часто Ви спостерігаєте за навколишнім природним середовищем на природознавчих уроках і в позаурочний час?

-так

-ні

-важко відповісти

2. Чи задоволені ви спостереженнями, які проводяться вчителем?

-так

-ні

-важко відповісти

3. Чи вважаєте ви, що спостереження повинен проводити окремий вчитель?

-так

-ні

-важко відповісти

4. Чи зуміли ви порозумітися зі своїм класним керівником?

-так

-ні

-важко відповісти

5. Чи вважаєте ви необхідним проводити спостереження на уроках «Я досліджую світ»?

-так

-ні,

-важко відповісти.

Тест на виявлення рівня сформованості природознавчих знань учнів

1. На яких малюнках зображено об'єкти живої природи? Запишіть номери малюнків.

2. Виділити певною позначкою, що є причиною зміни дня та ночі на Землі:

- нерівномірне освітлення Сонцем Північної та Південної півкуль
- обертання Місяця навколо Землі
- обертання Землі навколо своєї осі
- величезна відстань від Сонця до Землі.

3. У кожному рядку підкреслити «зайве» слово:

- лисиця, ведмідь, заєць, дятел.
- метелик, бабка, єнот, бджола.
- вовк, їжак, корова, лисиця.

4. Якого царства живої природи немає?

- рослини
- тварини
- гриби
- звірі
- бактерії.

5. Яка рослина є хвойною? Відзнач певним знаком «х»:

6. Виділити певною позначкою відповідь на запитання: «Що таке щоденник спостережень за погодою?»

1. щоденник – для фіксації напрямку вітру;
2. щоденник – для фіксації сонячних/похмурих днів;

3. щоденник – для фіксації температури повітря;

4. всі відповіді правильні.

7. У кожному випадку до початку фрази підбери її продовження так, щоб правильно скласти правило: для цього до кожної позиції першого стовця підбери відповідну позицію з другого.

Початок фрази	Кінець фрази
Осіною у більшості дерев	Жовтий колір
У яку пору року розквітають дерева	Опадає листя
Який колір листя переважає серед опалого листя осінню	Весною

8. Марія вирішила висадити на своїй дачній ділянці сливу, яку вона виростила з кісточки в квітковому горщику. Потрібно розмістити по порядку дії, які вона повинна виконати. Запишіть номери дій у правильному порядку:

- 1) полити викопану ямку водою;
- 2) засипати ямку землею;
- 3) помістити рослину в ямку разом із ґрунтом із квіткового горщика;
- 4) викопати ямку в землі;
- 5) полити висаджену сливу.

9. Перерахуйте основні правила спостережень за природою.

Рівні оцінювання: за кожне правильно виконане завдання ставився 1 бал, за неправильну відповідь – 0 балів. Виходячи з цього, можна було виділити три рівні сформованості природознавчих знань:

високий рівень – 8 – 9 балів;

середній рівень – 5 – 7 балів;

низький рівень – 1 – 4 бали.

Самостійна робота на виявлення природознавчих знань учнів

1. Продовжи речення «Весна – це шлях природи...»

- А) від осені до літа;
- Б) від весни до осені;
- В) від зими до літа.

2. Про який місяць кажуть «переплітень»?

- А) березень;
- Б) квітень;
- В) травень.

3. Виберіть весняні явища в неживій природі:

- А) танення снігу, льодохід, повінь;
- Б) ожеледь, хуртовина, роса.

4. Які рослини відносяться до ранньоквітучих:

- А) сон-трава, конвалія, горицвіт;
- Б) підсніжник, пролісок, ряст;
- В) тюльпан, нарцис, троянда.

5. У якої групи тварин навесні відбувається нерест?

- А) комахи;
- Б) риби;
- В) звірі.

6. Закінчи речення «Першими з теплих країв повертаються...»

- А) горобець, сорока, синиця;
- Б) жайворонки, білі плиски, граки;
- В) ластівка, соловейко, зозуля.

«Урок серед природи»

Тема: «Завітала осінь у наш рідний край»

Мета: провести спостереження за змінами в неживій природі; вчити знаходити ознаки відмінності рослин восени порівняно з літом; продовжити формування понять «нежива природа», «жива природа»; вчити спостерігати за поведінкою тварин; продовжити формувати вміння естетично сприймати природу навколо себе; формувати уявлення про екологічні зв'язки й залежності явищ та об'єктів живої природи; виховувати в дітей шанобливе ставлення до природи.

ХІД УРОКУ

- Озирніться навколо! Яке розмаїття кольорів нас оточує! Хочу висловити свої почуття словами Марії Хоросницької:

«Нарядилась осінь в дороге намисто, золоте волосся розплела над містом. Кольорові фарби вийняла з кишені – і малює осінь жовтим по зеленім. Здогадатись можна в парку по деревах: є червона фарба в неї і рожева... Ще й відтінків різних безліч осінь має, а стрункі ялини боком обминає... Їй не шкода фарби й часу, ці хвилини – колються нечемні сосни та ялини».

- Про яку пору пише автор?

- Що таке явища природи? (Усі зміни, що відбуваються в природі).

- Що називається сезонними явищами? (Природні явища, що пов'язані зі зміною пір року).

- Назвіть усе те, що належить до природи. (Дерево, кущ, трава, ворона, собака, камінь, небо, сонце, людина тощо)

- Те, що ви назвали, можна розподілити на дві групи. Назвіть їх. (Нежива й жива природа)

- Я загадаю загадки, а ви, не називаючи відгадок, скажіть, про що в них ідеться.

«Не звір, а виє». (Вітер)

«Без вогню горить». (Сонце)

- Отже, в цих загадках згадується нежива природа – вітер, сонце. Підставте свої щічки до сонечка. Що ви відчуваєте? (Тепло)

- Згадайте, яким було сонечко влітку? (Сонце світило дуже яскраво, тому було спекотно.)

- Яке положення займало сонце на небі влітку? (Високе)

- Як розташоване сьогодні? (Нижче, тому й гріє менше)

- «Хтось відкрив на небі душ, повно на землі калюж. І на нас водиця ллється. Як це явище зветься?» (Дощ)

- Порівняйте за тривалістю й температурою літній і осінній дощ. (Восени він довгий і не такий теплий, а влітку можна під дощем купатися, радіти прохолоді, яку він дає в спеку)

- Подивіться на небо. Чому не видно сонця?

«З небокраю, з-за діброви, вийшли воли чорноброві: Принесли водиці дзбан, полили й ліс, і лан». (Хмари)

- Чи часто пливли хмари по літньому небу? (Ні, рідко.)

- Кого вони вам нагадують?

- Про який об'єкт неживої природи ми ще не говорили? Послухайте підказку: «Летить коник, басує. Полям-долям пустує. Ніхто його не впіймає і ніхто не загнуждає». (Вітер)

- Так, це вітер. Якщо він дме сильно, то дерева згинаються й навіть можуть зламатися. А коли дме на воду в річці, то вона рябить. Тому його називають пустуном. (Під час відгадування загадок учитель просить від дітей наводити ознаки, за якими вони знаходять відповіді.)

- Зробимо висновок. Які зміни відбуваються в неживій природі восени? (Сонце світить, а гріє слабше, по небу часто пливуть хмари, посилюється вітер, часто дощить, стає прохолодніше)

- А зараз пограємо! Я читатиму загадки про природу. Хто здогадається, про кого вони, той повинен бігти до своєї відгадки, яка розвішена на дощі.

«Стоять у полі сестриці, платтячка білі, шапочки зелені». (Береза)

«Не з'їсть ту ягідку людина, гірка й несмачна...» (Горобина).

«Що ж це за дівця? Не швея, не майстриня, зимою й літом – одним цвітом. Нічого сама не шиє, а в голках круглий рік». (Ялина) (Учень відповідає, що це ялина; ознака – голки, які слугують листям; вони опадають не одразу, а поступово, тому дерево завжди зелене).

- Молодці, відгадали всі загадки правильно, та й бігаєте прудко! Отже, ви назвали: береза, горобина, ялина. Яким загальним словом можна їх назвати? (Дерева)

«Як була молода – була біла, а як постаріла – то почервоніла. (Калина)

«Червона кожушинка, – всередині вітамінка». (Шипшина)

- Яким загальним словом назвемо калину, шипшину? (Кущі)

Читання твору В.О. Сухомлинського «Осінні сні клена»:

«Ми пішли до лісу подивитись на осіннє вбрання дерев. Зупинились біля високого клена. Посідали. Яка краса відкрилася перед нами! Стоїть клен у яскравому барвистому вбранні, а листочки ж ні затремтять, ні зашепотять. Дивіться, діти: клен спить. І сниться йому все, що бачив од весни до осені. Ось жовтий листочок – мов золота кульбабка. Весною клен був зачарований її красою. Запам'ятав. А як заснув, то й пригадав весну – листочок його й пожовтів. А там, бачите, листочок – мов ранкова зоря – рожевий і ласкавий. А цей – як вечірня заграва на вітряний день. На цій гілочці – яскравий і красивий, немов крило вивільги. Мабуть, сиділа колись тут вивільга, а зараз приснилося кленові її крило. Ми принишкли й милувалися красою. Усі наче боялися потривожити чарівний сон клена».

- Зараз збиратимемо листочки, що впали з рослин. Подивіться на їх забарвлення, форму, на виїмки на краях пластинки. Намагайтеся обрати, на вашу думку, найгарніші з-поміж них. На наступних заняттях пограємо в гру «З якої рослини ці листочки?». Згодні? Тоді до роботи!

- Під час наступних наших спостережень ми з'ясуємо, яка рослина останньою скине листя. Як називається це явище природи? (Листопад)

Фізультхвилинка

- А зараз пограємо! Уявіть, що ви листочки. Коли я скажу, що дме вітер, ви бігатимете, а коли скажу: «Тихо» – ви зупинитесь.

- Чому листя восени опадає?

- Діти, скидаючи листя, дерева так готуються до зими. Земля під опалим листям глибоко не промерзне, під тягарем снігу не ущільниться, збереже повітря, що дуже важливо для мешканців ґрунту, які розпушують землю й роблять її родючою. Навесні, під опалим листям, земля тривалий час зберігає вологу снігу,

що розтанув. Опале листя – не сміття: воно дуже потрібно ґрунту й рослинам. Восени рослини, готуючись до зими, не лише скидають листя, а й припиняють ріст і цвітіння. Вони також готуються не лише до зими, але й до майбутньої весни, закладаються бруньки на гілках дерев і кущів, у багатьох трав'янистих рослин утворюються пуп'янки, з яких навесні з'являться листя й квіти.

- А тепер намалюйте кольоровою крейдою на асфальті осінні дерева. Покажіть всю красу осінньої природи. (Малюють у групах, за бажанням дітей. У кінці – обирають кращий малюнок.)

- Чому ми не чуємо соловейка? Куди він зник? (З похолоданням, птахи поселяються ближче до житла людини, а деякі відлітають у теплі краї)

- З чим пов'язаний відліт птахів? (Він пов'язаний із температурою повітря: з похолоданням деякі комахи гинуть, інші забираються під кору, корені дерев, опале листя, мох. Птахи залишаються без їжі, тому вони переселяються в теплі краї.)

- Як пристосовуються інші тварини до несприятливих умов зовнішнього середовища? (З настанням зими одні тварини впадають у сплячку (ведмідь, їжак, жаба), інші переселяються туди, де знаходять собі їжу (кочівні птахи, лосі, олені), треті запасують корм (гризуни). З настанням зими в зайця й білки змінюється забарвлення, виростає тепла світла шерсть (хутро).

- Ось і добігає до кінця наша подорож осінньою природою. Скільки різних ознак ви побачили в неживій і живій природі! Коли повертатиметеся зі школи додому або підете гуляти з друзями, намагайтеся простежити за хмарами, за листям, що падає, за птахами, які відлітають у теплі краї, за останніми комахами, послухайте звуки крапель дощу і шелест листя та багато чого іншого, чим багата рідна природа. На наступних уроках ви розкажете про все, що побачите й почуєте в природному оточенні.

Підведемо підсумок уроку.

- Про які зміни в неживій природі ми сьогодні говорили?

- Які зміни в живій природі відбуваються з настанням осені?

- Що нового дізналися про природу?

Правила поведінки на «уроці серед природи»

У парку

1. Не галасувати.
2. Не смітити.
3. Сміття забирати з собою додому або ж викидати в спеціальні контейнери, що є в парку.
4. Не ламати гілок дерев і кущів.
5. Не нищити мурашників.
6. Не витоптувати квіти.
7. Старатися ходити лише протоптаними стежками.
8. Не розпалювати багаття.

Поблизу водойми

1. Не викидати сміття у воду.
2. Не кидати у воду каміння.
3. Не зчиняти шуму поблизу водойм.
4. Підгодовувати водоплавних птахів можна, лише обережно, щоб не злякати їх.

Правила техніки безпеки під час прогулянки в парку, в лісі, біля водойм

1. Не користуйтеся відкритим вогнищем там, де є суха трава.
2. У лісі, коли розкладаєте багаття, обкопайте його невеличким рівчаком і тримайте поблизу посудину з водою.
3. Після використання багаття, залийте його водою й прикидайте землею, а сміття закопайте у викопану заздалегідь ямку.
4. У лісі чи парку ходіть вкрай обережно, щоб не наступити на змію.
5. Ноги повинні бути повністю закритими, мати гумове взуття.
6. Не залазити на дерева й не хитатися на гілках.
7. Ходити біля самої водойми вкрай обережно.
8. Без дозволу й нагляду дорослих купатися в ставках заборонено!
9. Узимку не можна гуляти на кризі!

Урок-Екскурсія

Тема: Які зміни відбуваються в природі взимку? Практична робота: дослідження сніжинок з допомогою лупи та за малюнками.

Мета: провести спостереження за станом дерев і кущів, трав'янистих рослин, за життям тварин, сніговим покривом; розвивати спостережливість, уважність; виховувати інтерес до спостережень за природою.

Обладнання: лопата для розкопування снігу; вуличний термометр; лупа; годівниці й корм для птахів.

Тип уроку: урок-екскурсія.

Підготовка вчителя до екскурсії:

- ознайомлення з науковою літературою й методичними розробками екскурсії;
- складання орієнтовного плану екскурсії (дата, місце й час);
- обмірковування організаційних заходів і шляхів підготовки учнів;
- ознайомлення з об'єктом екскурсії за 1-2 дні до її проведення;
- складання плану-конспекту екскурсії;
- продумування характеру роботи із зібраними під час екскурсії об'єктами;
- продумування активного відпочинку учнів під час екскурсії.

Підготовка учнів до екскурсії:

- підготовка обладнання до екскурсії;
- вивчення допоміжного матеріалу (пісні, вірші), в якому відображена природа взимку;
- розподілення класу на групи, призначення відповідальних і надання конкретного завдання кожній групі й кожному учневі;
- інструктаж учителя щодо екскурсії.

Завдання для груп перед екскурсією:

1. Скласти опис погоди за поданим планом
2. Дослідити рослини взимку.

3. Дослідити тварин, які ведуть активний спосіб життя.

4. Знайти зимові народні прикмети.

Завдання для кожного учня:

1. Простеж, як змінилися дерева та кущі.

2. Знайди дерева та кущі, які не змінилися порівняно з осінню, запиши їх назви.

3. Зверни увагу, чи є ще листя на яких-небудь деревах, кущах.

4. Роздивися під лупою форму сніжинки.

Хід екскурсії:

I. ОРГАНІЗАЦІЯ КЛАСУ

1. Коротка бесіда про правила поведінки в паркові.

- Діти, зараз ми з вами вирушимо в гості до природи – в парк. А в гостях, як ви знаєте, треба поводитися чемно. Давайте згадаємо правила поведінки на природі.

- Не ламати гілки дерев і кущів;
- не псувати кору дерев;
- не залишати сміття;
- виконувати правила безпеки;
- не залишати самовільно екскурсію;
- не відставати від групи.

2. Розподіл обладнання й нагадування завдань кожній дослідницькій групі.

3. Колективний вихід на подвір'я.

II. АКТУАЛІЗАЦІЯ ОПОРНИХ ЗНАНЬ

1. Бесіда.

- Яким був парк восени?
- Яка зараз пора року? Який місяць?
- Які зимові місяці ви знаєте?
- Як вони отримали свої назви?
- Назвіть їх у правильній послідовності.
- Які явища в природі характеризують їх?

2. Характеристика сьогоднішньої погоди.

- Визначити число, місяць, рік.
- Визначити ознаки погоди на сторінці календарика зими умовними позначками (повітря, стан неба, наявність і сила вітру, опади, довжина тіні від гномона).

3. Узагальнення результатів спостережень.

- Як змінилася температура повітря?
- Який напрямок вітру переважав?
- Які опади? Чому?
- Як змінюється висота Сонця над горизонтом взимку в порівнянні восени?
- Як змінюється тривалість дня взимку?
- Коли взимку тривалість дня і ночі однакові?
- Як називається цей день?
- Що спричиняє зимові зміни в природі?

III. МОТИВАЦІЯ НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ. ПОВІДОМЛЕННЯ ТЕМИ ТА МЕТИ УРОКУ

1. Розгадування загадки.

Відгадайте загадку і здогадайтеся, якою є тема нашої екскурсії.

Прийшла до нас бабуся

У білому кожусі.

Поля причепурила –

Пухнастим снігом вкрила.

Вгадайте – хто вона

Бабуся чепурна? (Зима)

2. Милування природою. Аналіз вірша Наталі Забілої «Випав сніг».

- Як змінилася природа? Який колір став переважати? Подивіться, як гарно стало навкруги! Чарівниця зима прикрасила все в білі шати.

Випав сніг,

Вдягнувшись тепліше,

Морозяним ранком

Мариночка вийшла

І стала на ганку.
 — Як гарно навколо!
 Все вкрилось кругом
 Пухнастим та чистим
 Блискучим сніжком.
 У білому вбранні
 Зелені ялини.
 Під сніг, як під ковдру,
 Сховались рослини,
 Щоб їх не дістали
 Морози страшні,
 Щоб взимку заснути
 Й ожить навесні.
 Ставаймо на лижі,
 Сідаймо в санчата,
 Берімо коньки,
 Щоб стрілою помчати!
 Хай щоки щипає
 Мороз жартома!
 Хороша погода!
 Весела зима!

- Про що ви дізналися з вірша?

- Мета нашої екскурсії – простежити за зимовими змінами в природі.

Учитися спостерігати за об'єктами та явищами природи, аналізувати, порівнювати об'єкти та явища, робити висновки. Учитись застосовувати знання про природу на практиці. Розвивати спостережливість, прагнення глибокого пізнання природи. Виховувати естетичні почуття, смаки, бережливе ставлення до природи.

IV. ПЕРВИННЕ СПРИЙНЯТТЯ Й УСВІДОМЛЕННЯ НОВОГО МАТЕРІАЛУ

1. Вступне слово вчителя.

У народі грудень називають «стужайлом», «вітрозимом», «зимником», «мостовиком», «лютовієм». Цієї пори у відкритому полі гуляє крижаний вітер. Холодно, незатишно й у лісі, особливо вовкам та лисицям. А ось тому, у кого є тепле лігво, нірка чи гніздо, у кого повна комора запасів, у цей час комфортно й спокійно.

У грудні господарює зима. А допомагають їй і хуртовини, і метелиці, і вітри. Скрізь лежить пишна біла ковдра. Застиг дрімучий ліс. Дерев поринули в глибокий сон. Усе довкола біле-біле.

Грудень вважають найпохмурішим місяцем року. Незвичайним днем у цьому місяці є 22 грудня – день зимового сонцестояння. Двадцять другого грудня день – найкоротший, а ніч – найдовша. Цього дня настає астрономічна зима.

Із 23 грудня день починає збільшуватися, а ніч – коротшати.

Перший місяць року – січень. Як тільки його не називають: і «сніжень», і «сніговик», і «льодовик», і «просинець», і «щипун», і «тріскун», і «січко». А ще його величають царем морозів, володарем і серцем зими, бо він найхолодніший місяць. У січні не тільки сніг січе, а ще й мороз вогнем пече. Товщає лід на річках, ростуть сніжні кучугури.

У січні – мороз і сонце мерехтять, немов алмазний пил, сніжинки. Гілочки дерев убираються в «морозяні квіти» — пухнастий іній. Берізки стоять, немов вирізьблені з найчистішого кришталю.

За старих часів лютий замикав рік, тому його ще називали «межень», бо він проводив межу між старим і новим роком. Сьогодні ж лютий – останній місяць зими. Та хоча він і останній, усе одно приходить до нас із сердитими вітровіями й сніжними заметілями, а звідси ще й такі його назви – «сніговій», «вітродув», і приказка: «Ну й люті заметілі під лютий полетіли».

Але яким би лютим не був цей місяць, весна вже не за горами: «Лютий зиму видуває», а «Лютневий сніг весною пахне».

Лютий – дволикий місяць: і теплом приголубить, і морозом налякає; то січнем потягне, то березнем прозирне. І все ж таки лютий – кінець зими!

2. Поетична хвилинка. Учитель і діти читають вірші про зиму.

- Отже, сьогодні, діти, ми будемо милуватися красою зимової природи.

3. Конкурс «Юний синоптик» (для двох команд).

Назвати прикмети зими в неживій природі, перелічені у віршах.

ПОДРУГИ

Засоромилася Осінь,
Що все листя скинула.
Їй Зима пухову хустку
На плечі накинула.
Глянь – у хусточці вона
Вже не Осінь, а Зима.
(Н. Застрія)

ЗИМА І СТРУМОК

Із гори біжить струмок,
А навстріч йому зима
Крижаний несе замок,
Тільки ключика нема.
Зачиня струмок дверима —
Він собі біжить під ними,
Ще й приспівує струмок,
Повен сонячних думок.
(К. Сухоцька)

- Яка найістотніша ознака зими?

4. Спостереження за сонцем і вітром.

- Давайте перевіримо, чи справді наше сонечко не гріє так як улітку.

Підставте обличчя й долоньки зимовому сонечку.

- Яке воно – гріє чи ні?

- Чим нижче сонце опускається над горизонтом, тим менше зігріває землю.

- Давайте тихесенько постоїмо хвилинку та послухаємо, якими звуками зима наповнила природу.

- Чи відчуваєте ви подих зимового вітру? Який він? Прислухайтеся як падає сніг.

5. Розповідь з елементами бесіди про зміни в житті рослин.

Зверніть увагу на те, як у парку тихо, вітру зовсім немає, повітря вологе.

- Чому ж це так? (Тихо – тому що дерева затримують вітер, темніше – проміння Сонця затримуються деревами, вологіше – це не висушує землю.)

- Яка ще ознака зими допомагає впізнати її? Загадка допоможе відповісти на запитання:

Взимку вкрили ми навкруг

Ліс, дорогу, поле й луг,

А як сонце припече —

Ми струмочком потечем. (Сніжинки)

6. Завдання для груп. Проведення спостережень

1-ша група – метеорологи.

Завдання: • скласти опис погоди за поданим планом.

План

1) Стан неба .

2) Висота Сонця

3) Температура повітря (вимірювання за допомогою термометра)

4) Опади

- Визначити, які зміни відбулися у погоді порівняно з осінню;
- під лупою розглянути будову сніжинок;
- поміркувати, яке значення має сніг узимку.

2-га група – дослідники рослин.

Завдання:

• за корою дерев, гіллям визначити назви дерев, які ростуть на заданій ділянці;

• оглянути гілки листяних рослин, знайти на них бруньки;

• дослідити, на яких деревах листя залишилося зеленим;

• визначити, в якому стані знаходяться трав'янисті рослини;

• розкопати сніг, розглянути зимуючі трав'янисті рослини й кущі,

подивитися як виглядає листя;

• простежити й відповісти на питання: «Чи змінюють листя хвойні дерева?»

3-тя група – дослідники тварин.

Завдання:

- дослідити, які тварини ведуть активний спосіб життя;
- чи помітили комах і чому;
- чим харчуються птахи взимку;
- як люди допомагають птахам перезимувати.

4-та група – народознавці.

Завдання: • пригадати, які є зимові народні прикмети.

V. ОБГОВОРЕННЯ РЕЗУЛЬТАТІВ СПОСТЕРЕЖЕНЬ. ПІДСУМОК ЕКСКУРСІЇ

1. Виступ групи «Метеорологи»

- Під час екскурсії до зимового парку довжина тіні від гномона дорівнювала 1.5 м. Небо вкрите купчастими хмарами, сонця не видно. Температура повітря – мінус 4 градуси за Цельсієм. Опадів не було. Вітер північно-західний.

2. Виступ групи «Дослідники рослин»

-Під час екскурсії було виявлено, що в дерев, кущів і трав'янистих рослин є бруньки, з яких навесні розвинуться листя й паростки. Рослини взимку не замерзають, оскільки захисну роль відіграє сніговий покрив. Рослини затримують здування снігу з поверхні землі.

3. Виступ групи «Дослідники тварин»

-Учитель пропонує учням «послухати парк». Діти доходять висновку, що взимку в ньому тихо, не чути щебетання птахів. Потім учитель звертає увагу дітей на сліди птахів і пропонує пошукати їдальню дятла, повідомивши, що дятел розкльовував шишки в певних місцях.

4. Виступ групи «Народознавці»

-Народні прикмети про зиму

Гусак лапу піджимає – холод викликає.

Довгі гілки ялинки перед метелицею згинаються, до ясної погоди розпрямляються.

Ворони й галки кружляють у повітрі – буде сніг.

Курка на одній нозі стоїть – до морозу.

Заєць приходить у сад – бути зимі суворою.

Пухнастий іній на деревах та кущах – чекай сонячного дня.

Зима важка пора року для звірів і птахів, оскільки стає холодно, зменшується кількість корму, тому тварин треба підгодовувати.

Учні розвішують годівниці та насипають у них корм.

5. Дослідження форми сніжинок за допомогою лупи.

- Зловіть до рук маленьку сніжинку. Подивіться на неї через лупу. Що ви помітили?

- Яку форму має сніжинка?

- Скільки у неї променів? На що вона схожа?

- Чому вона почала танути?

- Розгляньте малюнки сніжинок. Чи схожі вони на ті, що побачили через лупу?

- Який висновок можна зробити?

VI. ПІДСУМОК УРОКУ

1. Організоване повернення до школи.

2. Підсумкова бесіда.

- Де ми були на екскурсії?

- Які зміни в природі ви помітили?

- Про що нове ви дізналися на екскурсії?

VI. ДОМАШНЄ ЗАВДАННЯ

Написати казку про зиму.